

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 86
(19519)

2021 чылдың
ноябрь 17
среда

Хүннүн үнери — 08:06
Ажары — 16:20
Хүн дурту — 8:14

Садар өртээ хостуг 12+

Республиканың удуртукчусунун ажил-албаны

ВЛАДИСЛАВ ХОВАЛЫГ: ЧОН-БИЛЕ ДОРТ УЖУРАЖЫП, ЧУГААЛАЖЫРЫ ЧУГУЛА

Соңгулда бетинде чоннун киирген чагыглары ёзугаар, Тываның Баштыңының берген даалгаларының канчаар күүседип турарын хынап көөрү-биле, Республиканың Чазак Даргазының оралакчылары болгаш сайыттар ноябрь 16-да кожууннарже үнүптер.

Республиканың Баштыңы ол дугайында чогуур айтышкынны ноябрь 15-те берген. Чазак кижигүннери хувааттыгган кожууннарынга барып четкеш, хамаатылар-биле ужуражып чугаалажыр. Тодаргай айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле тус черниң эрге-чагырга удуртукчуларынга дузалажыр.

«Тываның хоойлужудулга-даа, күүсекчи-даа эрге-чагыргазын чон тургускан болганда, оларның эрге-ажыын хүндүлөп көрбүшаан ажилдаары чугула. Соңгулда кампаниязының үезинде меңээ киирген 105 муң ажыг чагыгларга хамаарыштыр чөптүг шиитпирлерни муниципалитеттер-биле кады дилеп тывар ужурулг бис. Чагыгларны кожууннар болгаш адырлар аайы-биле тус-тузунда бөлүктөп каан. Депутаттарга соңгукчуларның киирген дилеглери болгаш саналдары-биле ол чагыглар дүгжүп турар дээрзинге бүзүрээр мен. Бис аңаа чөрүшпейн, бо бүгүнү эл-чег аайы-биле боттандыар хевирлерни тодарадып, эп-чөптүг шиитпир тывар ужурулг бис» — деп, Тываның Баштыңы чугаалаан.

Владислав Ховалыг бодунун үндүргөн шиитпирин, «2022 чылда болгаш 2023-

2024 чылдарда планнаттыгган үеде республика бюджетиниң» төлөвилелин сайгарып турда, Дээди Хуралдың депутаттары-биле ужуражылгазынга дыңнаткан.

Кожууннарда ийи хүн дургузунда ажилдаар бөлүктөрдө яамаларның болгаш ведомстволарның специалистерин чыгган, Чазак Даргазының оралакчылары болгаш сайыттар ук ажылды удуртуп баштаар. Оларның кол кылыр ажылы — губернатор төлөвилелдериниң, күрүнө

программаларының кожуун деңнелинде канчаар боттандырып турарын көөрүнден аңгыда, чурттакчыларның чагыгларын девискээрни сайзырадыр планче кирип алыр талазы-биле тус черниң бот-башкарылга органның дузалажыры, оларны амыдыралга боттандыар дээш, нормативтиг, организастыг, саң-хөө-биле акшаландыар баазаны хандырып бээри болурун Владислав Ховалыг демдеглээн болгаш, депутаттарны бо ажылды идепкейлиг деткип, кады ажилдаарынче чалаан.

Бо хүннерде хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырга органның кады ажилдажылгазын таарыштыр уштап-баштаар талазы-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралында дугуржулгага ат салганын база сагындыраал.

«Дугуржулгага ат салганының кол сорулгазы хүн бүрүнүн ажыл-агыйы айтырыгларынга политиктиг күштерни каттыштыры, эрге-чагырганың идепкейин база харысалгазын бедидери болур. Бо чорук алызы барып Тываның хөгжүлдизинге болгаш чурттакчы чоннун менди-чаагай чоруунга салдарлыг» — деп, регионнун Баштыңы бүзүрелин илереткен.

Чон-биле ужуражып, дорт чугаалажыры — Владислав Ховалыгның ажил чорудулгазының кол дүрүмнериниң бирээзи. Республиканың Баштыңы база Чазак аппарады, чон-биле артык харылзаачылар чокка, дорт ужуражып чугаалажыр ужурулг дээрзин ол тайылбырлаан. Ынчангаш Республиканың Баштыңының кожууннарда төлээзи деп албан-дужаалды дүжүргөш, ажылдың угланышкынын бөдүүнчүткен ужуру-даа ол.

Тываның Чазааның парлалга албанының медээзин
Р. ДЕМЧИК очулдурган.

Кыска медээлер

СУБСИДИЯ АЛЫР ДИЗЕ

Көдээ ажил-агыйның бараан бүдүрүкчүлөргө субсидия бээри-биле хары угда элээн каш мөөрейни чарлаан.

Россияның Чазааның 972-р дугаарлыг айтышкыны-биле бадылап кааны, Тываның 2020-2024 чылдарга чедир социал-экономиктиг хөгжүлдизиниң бот-тускайлаң программазының шугуму-биле ону эрттирип турар.

Күрүнениң субсидия бээр деткимче-зи тускай сорулгалыг. Агро-үлетпүр комплекзиниң материал-техниктиг баазаны экижидери; эъткир болгаш сүткүр мал ажил-агыйын сайзырадыры; көдээ ажил-агыйның продукциязын болбаа-зырадыры; көдээ кооперативтериниң чарыгдалдарының орнун төлөп алыр сорулгазынга дүүштүрер ужурулг.

Мөөрейге киржир күзөлдиг улустун билдиришкыннерин чүгле ноябрь 22-ге чедир хүлээр. Харылзажыр телефону 8 (39422) 2-62-22. Тодаргай медээлерни Тываның Көдээ ажил-агый яамызының <https://mcx.rtyva.ru/сайтызында> бижээн.

АЖЫЛ СООНДА ВАКЦИНАЦИЯ

Тываның Экономиктиг хөгжүлдө яамызы «Ковид чок, арыг девискээр» деп эрге-байдалды садыг-саарылга объектилеринге тылсып турар.

Ажылының чай чогу-биле тарыдып албаан улуска эптиг байдалды тургузуп, Республиканың 1 дугаар эмнелгезиниң (Кызылдың Гагарин кудумчусунда) поликлиниказында вакцинация пунктузун 23.00 шакка чедир ажилдаар кылып каан.

ХӨМҮРГЕ МОНОПОЛИЯ ТУРБАС

Республиканың арбитраж суду Тываның даг-руда компаниязының негелде дилээн хандырып бербээн.

Ук компанияда конкурентилер чок, республикада хөмүр-даш садып-саарар кара чаңгыс монополист дээрзин специалисттер бо чылдың эгезинде-ле тодарадып каан. Монополияга удур федералдыг албанның регионалдыг эргелелиниң база тарифтер албанының үндүргөн шиитпиринге олар чөпшээрешпейн турган. Арбитраж суду ноябрь 12-де оларның маргыжын сайгарып көргөн.

Чөптүг чылдагаан чок черге хөмүр өртээн өстүрүп турган барымдаазы көстүп келген. Олар чонга 1 тонна хөмүрнү 2 муң 500 рубльга, а республикадан дашкаар черлерге 1 тоннаны 1 муң 700 рубльга садып турган. Компанияны монополист деп санаан болганда, регионнун эрге-чагыргазы оң продукциязының өртээн таарыштыр башкаар айтырыгны хыналдага алган.

Республикада бажыңнарның 90 ажыг хуузун хөмүр-даш-биле одап турар. Тываның даг-руда компаниязының бир чылда казып турар 370 тонна хөмүрүн аңаа чарыгдар. Республиканың Чазааның доктаадып кааны ёзугаар 1 тонна хөмүрнүн садар өртээ 2220,1 рубль хевээр.

РОССИЯНЫҢ КҮРҮНЕ ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ КЕЖИГҮНҮ

Россияның Президентизи Владимир Путин Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгының Күрүне Чөвүлелиниң составынче кирип дугайында ноябрь 15-те үнгөн № 653 дугаар чарлыкка ат салган. Оон аңгыда, ук чарлык ёзугаар Күрүне Чөвүлелиниң составынче өске-даа область, крайларның болгаш регионнарның баштыңнары болгаш муниципалдыг тургузулганың удуртукчулары кирип турар.

Күрүне Чөвүлели дээрге аңгы-аңгы чаданың эрге-чагырга органны-биле кады ажилдаар, Россияның иштики база даштыкы политиказының кол углаанышкыннарын тодарадыр, чурттуң социал-экономикагын айтырыгларын шийтпирлээр Конституция, үндэзин хоойлуда айыткан күрүне органы болур. Оон составын чүгле Россияның Президентизи хевирлеп тургузар.

Президентиниң шийтпир-биле Күрүне Чөвүлелиниң составынче Күрүне Думазында фракцияларлыг политикагын партияларның болгаш тус черниң эрге-чагырга органнының төлээлери кирип болур.

Тываның Баштыңы-биле кады Күрүне Чөвүлелиниң составынче 11 киж, оларның аразында Президентиниң Сибирь Федералдыг Округта бүрүн эргелиг төлээзи Анатолий Серышев база кирип турар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКАРЫ

Тыва Арат Республиканың тургустунганының 100 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медаль-биле Н.И. Данзурунну шаңнаарының дугайында

Хөй чылдар иштинде ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Арат Республиканың тургустунганының 100 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медаль-биле Нина Ивановна Данзурунну Самагалдай суурнуң «Дамырак» уруглар сады Тес-Хем кожуунуң школа назыны четпээн уругларның муниципал бюджеттиг өөредилге албан чериниң социал педагогун шаңнаар.

Тыва Республиканың
Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2021 чылдың ноябрь 12
№ 485

Тыва Республиканың
Баштыңының Хүндүлел бижии-биле А.К. Моңгушту шаңнаарының дугайында

Албан-хүлээлгезин үлгерлиг күүсеткени дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле Аида Кара-ооловна Моңгушту – Федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республикада эргелелиниң үнүшкүнүг үндүрүг хыналдалар килдизиниң күрүнениң улуг үндүрүг инспекторун шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы
В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2021 чылдың ноябрь 15
№ 487

“АМЫДЫРАЛДЫҢ ОРУУН” СЕПТЭЭН

Чөөн-Хемчик кожуунуң Бажың-Алаак суурунда он-он чылдарның дургузунда септеттимиз көвүрүг үндэзин септелгениң соонда катап ажилдап эгелээн. Эргижирээн көвүрүгнүң катап ажилдап эгелээринге Тываның Баштыңының киржилгези негеттинген. Тываның Баштыңы ТР-ниң Орук ажыл-агый яамызынга чогуур даалганы берген соонда, чайын-на федералдыг үндэзиннерден кирген акша-хөреңгилерниң күсели-биле кежигниң чаартылгазын кылган. Бүрүн чаартылгага 9 сая рубльди чарыгдан.

Бажың-Алаакчыларга Чадаана хемни кежилдир көвүрүг кожуун төвү-биле база республиканың өске арткан черлери-биле артыжар кара чаңгыс орук болур. Ону эрткен чүс чылдың 70 чылдарының эгезинде-ле туткан болгаш оон бээр чаңгыс-даа септеп көрбээн. Кежиг бустурунун кырында келгениниң дугайында Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг ол чер-чурттуглардан чаңгыс эвес удаа дыңнаан, а бо чылдың августа Чөөн-Хемчик кожуунче ажилчын

сургакчылаашкынның үезинде боду шынзыгып көргөн. Чогум-на ынчан ол республиканың Орук ажыл-агый болгаш транспорт яамызынга көвүрүгнүң үндэзин септелгезин чорударын дааскан.

Бодунуң чидиг айтырымының дугайында бажың-Алаакчылар тус черде база республика эрге-чагыргаларына чаңгыс эвес чыл “медээлеп” келгеннер, ынчалза-даа кандыг-даа хары, шийтпирлээшкени манап чадааннар. Ону олар

“Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг-биле ажык чугааның” үезинде дагын катап көдүргеннер. Ынчан регионнуң удуртукчузу чидиг айтырыглыг кежигниң дугайында билирин, чоокку үеде оон чаартылгазын эгелей бээрин дыңнаткан.

«Чайын-на бөдүүн болгаш билдингир сорулгалыг ажилды – бичежек суурларның чурттакчыларын дүвүредип чоруур айтырыгларын билип алып, оларның эң чидиин шийтпирлээр дээш, улуг хемчээлдиг ажилды калбарткан бис. Бажың-Алаакта көвүрүгнү эрткен чүс чылдың 70 чылдарының эгезинде-ле туткан, бо үениң дургузунда ону чаңгыс-даа септеп көрбээн. А мынчаар алып чүве болза, ук көвүрүг көдээниң чурттакчыларына “амыдыралдың оруу” болур – деп, регионнуң удуртукчузу бодунуң арынынга бижээн.

Септелге ажилдарын хууда сайгарлыкчы Ужур-оол Иргит «Тываавтоорук» эргелели-биле чардынган керээ ёзугаар чоруткан. Керээлиг сайгарлыкчы көвүрүгнүң ыяштан кылган баганаларын чаарткан. Тудуг материалдары-биле тус черниң чурттакчылары ТР-ниң Арга-арыг болгаш бойдус ажылгалы яамызының специалистериниң деткимчези-биле дузалаан.

Бажың-Алаакта 1,5 муң ажык чурттакчы чурттап турар. Оларга көвүрүг дээрге төрөөн суурунун транспортка чедингирин хандырып турар чугула объект болур. Ам “амыдыралдың оруу” айыыл чок болгаш үр ажылгалдың апаар.

Артур ХЕРТЕК белеткээн.

ГЕОГРАФТЫГ ДИКТАНТ БИЖЭЭН

Делегей чергелиг чырыдышкын акциязы «Географтыг диктантамы» Орус географтыг ниитилел 2015 чылда эрттирип эгелээн.

Бо чылын аңаа делегейниң 120 ажык чурттары киришкен. Тыва Республиканың 77 өөредилге албан черлери ноябрь 14-те география диктантамын бижири шөлдерни белеткээн.

Тываның найысылалына чер-чурт дугайында эртем-биле харылзаалыг диктантамын боттары бижи, билин хынап көөр күзөлдиг улусту Кызылдың М. Бухтуев аттыг 1 дугаар ортумак школазының удуртулгазы-даа, өөреникчилери-даа эвилең-ээлдек уткуп хүлээп турган. Негелде ёзугаар кижигүзү тарыдып алганын бадыйкаар QR-код көргүзүп, температуразын хынадып алгаш, кирген.

Бойдустуң онза чараш чурумалдары, ховар аң-мең, чечек-чимис чуруктары-биле шимеп каастаан коридорлары, чырык делгем класстары-даа арыг-силиг. Диктант бижири дээн улусту олуттарына үдеп чедирип тура, «Ханаларда шиметтинген чуруктар Орус географтыг ниитилелдин бөлээ-дир. Оон президентизи Сергей Кужугетович Шойгу – бистиң школавыстың доозукчузу» – деп тайылбырлады.

Бүгү Россияга географтыг диктантамы регион бүрүзү 12.00 шакта бижири эгелээн. Школаның директору Татьяна Шарыпова чырыдышкын хемчегге кирип келгеннерге байырын чедирген. Республиканың өөредилге сайыды Алексей Храмцов: «Диктантамыга күзөлдиг улус шупту кирип болур. Назы-хары, эртеми болгаш ажил-агыйының талазы-биле ында кандыг-даа кызыгаарлаашкын чок, Россияны

билири, бодунуң Ада-чуртун сонугурап чоруур болза, кандыг-даа берге айтырыглар турбас ужурулуг. Диктант бижири черлерге барып шыдавас улус Орус географтыг ниитилелдин сайтызынга онлайн таварыштыр бодунуң билин хынап болур. Чамдык улус «Бо диктантамыга оон мурнунда база кирип турган мен. Айтырыглары дыка солун!» – дээш, эки күзээшкенин илередип-даа турган.

Россияның географиязынга чоннуң сонугураалын бедидер, география дугайында билиглерни сурагыдар сорулгалыг хемчегни документалдыг фильм-биле эгелээн. Төрөөн черин болгаш ында чурттап турар кижилерни, амылыг бойдусту өөренип шинчилээр сорулга-биле 1845 чылдың август 18-те Николай I хаанның Чарлыгы ёзугаар Орус географтыг ниитилелди тургускан төөгүзүн, чээрби бир векте амгы бо үеде ажил-чорудулгазын ында тайылбырлап көргүзүп турар.

Географтыг диктантамы делегейде дыка хөй кижилер сонугурап, чылдыңна бижири турар. Соңгу полюста Арктика станциясында, ханы дүптүг далайларда эжиндирип чоруур корабльге, пассажир поездизинге-даа бижири турар апарган. Даштыкы чурттарның чоннарының дилээ-биле диктантамы англи, кыдат, индий, түрк, француз, немец, испан, араб, итали, португал дылдарже очулдурган. Диктантамыга бо чылдар дургузунда 2 сая ажык кижиги киришкен дээрзин география башкызы Снежана Долума сонугурадып чугаалаан.

Үжөн айтырыгдан тургустунган географтыг диктантамы школаның өөреникчилери-биле кады эмчи, программист, башкы, журналист дээш оон-даа өске мергежилдин төлээлери бижээн.

Орус географтыг ниитилелдин <https://dictant.rgo.ru> сайтызынга бүрүткөдип алгаш, географтыг диктантамы ноябрь 24-ке чедир кирип болур.

Р. ДЕМЧИК

ЫДЫГЖЫЛАРНЫҢ БОЛГАШ ХӨӨМЕЙЖИЛЕРНИҢ ШУУЛГАНЫ

«Тоолдун чечени торгу дег чараш» деп Бүгү-делегей киржилгелиг «Ыдыгжыларның болгаш хөөмейжилерниң шуулганы: эрткен болгаш келир үе» деп төлөвилелдин иштинге тоолдаар уран чүүлдүң регион мөөрейин Ниити-россияның «Культураның россияжи фондузу» хөй-ниити-күрүне организациязының деткимчези-биле 2021 чылдың ноябрь 11-12 хүннеринде болуп эрткен.

Регион мөөрейин тоолдаар уран чүүлдүң бот-тускайлаң эзу-чаңчылдарын кадагалаар база хөгжүдөр сорулга-биле эрттирип турар. Мөөрейниң конкурс кезээнге 19 киржикчи киришкен. Ыдыгжы киржикчилер республиканың бойдус-чурумалдыг болгаш чедери

берге булуңнарындан – Сүт-Хөл, Өвүр, Барыын-Хемчик, Чеди-Хөл, Эрзин кожууннарындан, а ол ышкаш кожалбээ Алтай, Хакас Республикалардан база Кыргыстандан келген. Ниитизи-биле ыдыгжыларның ыткан тоолдары солун, бот-тускайлаң болган. Ылаңгыя Кыргыстандан болгаш Алтай Республикандан келген ыдыгжылар өскелерден ылгалып турган. Регион конкурсузунуң жюри кежигүннери Зоя Кыргысовна Кыргыстың, Талантаалы Алымбекович Бакчиевтиң, Күчен Ай-Чарых Сайынның, Аяс Эрес-оолович Кууларның база Меңги Васильевна

Ондарның көргүзүглери онзалап демдеглээн.

Конкурстуң сагыш-сеткилди чымырадып, чиигедип кээр агаары көрүкчүлери ыдыгжының хуулгаазын делегейинче эжиндиргензиг. Аңаа көрүкчү делгемге болгаш үе-шакка аян-чорукту кылып, хуулгаазын чогаадылга-биле чүлдү-чүрзэн эмнедип алырлар. Бүгү киржикчилер республиканың амгы төөгүзүнде болуп эртип турар бирги улуг хемчээлдиг бо ажил-хемчегге киржип турарынга өөрүп, моон-даа соңгаар мындыг чергелиг чогаадыкчы мөөрейлерге киржир күзелдин илереткеннер.

ЭРТЕМ-ПРАКТИКТИГ КОНФЕРЕНЦИЯ БОЛУП ЭРТКЕН

«Тоолдун чечени торгу дег чараш» деп бүгү-делегей ниитилели киржилгелиг «Ыдыгжыларның болгаш хөөмейжилерниң шуулганы: эрткен болгаш келир үе» деп төлөвилелдин иштинге Ниити-россияның «Культураның россияжи фондузу» хөй-ниити-күрүне организациязының деткимчези-биле Үндөзін тыва культура төвүнге 2021 чылдың ноябрь 12-де «Россия Федерациязының чоннарының культурулуг салгалында тыва чоннуң аас болгаш хөгжүм аас чогаалы» деп эртем-практиктиг конференция болуп эрткен.

Эртем-практиктиг конференцияның пленар хуралында бистиң республиканың эртемденнери, Кыргыс Республикадан чалаткан аалчы дыл эртемнеринин доктору Талантаалы Алымбекович

Бакчиев олар илеткелди кылганнар. Талантаалы Алымбекович төрзөн дылды камнап-кадагалаар херекке тоолдаар уран чүүлдү кадагалап арттыраарының база нептереңгейжидеринин эргежок

чугулазын демдеглээн. Конференцияның ажылын ийи темага чарган - В работе конференции организованы две секции по темам "Өөредилге, культура болгаш эртем системазында аас чогаал" база "Түрк-моол чоннарның хөгжүм аас чогаалы".

Эртем-практиктиг конференцияның киржикчилери аңгы-аңгы солун илеткелдерни кылганнар, ол илеткелдерниң кол угланышкыны тыва, кыргыс, алтайс база хакас чоннарның тоолдаар уран чүүлү болган.

Артур Хертек очулдурган.

ШЕРИГЖЕ ҮДЭЭН

Россияның Чепсектиг күштеринге шериг албан-хүлээлгезин эрттирер 150 ажыг аныяк оолдарны Тывадан үдээн.

Күскү шериг келдиришкени октябрь 1-ден декабрь 31-ге чедир болуп. Шеригке келдирткен аныяк оолдарга эмчи шинчилгезин бүрүнү-биле эрттирген соонда, шериг хевин хүлээдип турар. Хамчыктыг COVID-19 аарыгның бар-чогун база хынап турар.

Шериг албанын эрттирер кеззэнге чедир орук узун болганда, аштанып-чемнениринге национал төлевир системазының «Мир» банк картазын, электроннуг картаны, боткамгалалдың маскаларын, дезинфекция кылыр чүүлдерни тус-тузунда берип турар.

Күскү келдиришкени-биле шериг чоруп турар оолдарның чамдыызы ортумак школаны бо чылын дооскан. Оларның бирээзи Бай-Белек Хуурак Кызылдың М.Бухтуев аттыг 1 дугаар школазынга 11-ги классы доозупкаш, ол дораан шериг комиссариатынга чеде берген. Спортка 9 класстан тура мергежи эгелзэн болгаш, хостуг хүреш, хол бөмбүү (тренери Салгын-оол Бүрбүжүк), баскетбол талазы-биле чедишкенин биле болган.

– Шеригге чааскаан эвес, а эш-тиг бадар мен. Ол Кызылдың 15 дугаар лицейинин доозукчузу. Школага ОБЯ-ның мергежил өөренир класынга өөренип тургаш, шериг керээ-биле шериг эрттиреринин дугайында билип алган мен. Класымның удуртукчу башкызы Светлана Маадыр-ооловнаның ачызында шериг мергежилди шилип алган мен. – деп, Бай-Белек Хуурак чугаалаан.

Артём Чамбал дээди эртемни чедип алгаш, шериг албан-хүлээлгезин күүседир дээш, чоруп турар:

– Кызылдың 5 дугаар гимназиязын 2016 чылда доостум. Сибирьниң өрт-камгалал академиязынче дужаап кирип алгаш, «суд эксперти» деп мергежилге өөренип алдым. Дипломум ап алгаш, июнь айда төрзөн хоорайымга чанып келгеш, шериг комиссариатынга документтерим дораан дужаап кагдым. Кадым быжыг, профессионал мергежилим бар, эрге-хоойлу камгалаар органнарга улаштыр ажилдаар дээримге, шериг билет херек апарган. Ынчангаш шериг албан-хүлээлгем эрттирерим ол-дур. Бир чыл саат чок эрте бээр боор. Ооң соонда эртемим аайы-биле «өрттүң шенелде лабораториязынга» ажил-хүлээлгем күүседир мен – деп, Артем Алексеевич планнарын дыңнатты.

Келир үеде шериг чоруур оолдарга, керээ-биле ажилдаар аныяктарга, өөреникчилерге болгаш оларның ада-иезинге чогуур медээлер-биле таныжып көрүп алзын дээш, ТР-ниң Чазааның албан-эзу порталында «Тыва Республиканың шериг комиссариаты» деп кезекти тургускан. <https://rtyva.ru/content/2748/> Тываның шериг комиссариаттарының почта адресин, телефоннарының долу даңзызын ында айттып каан. Шериг комиссариатынга боттары келгеш, ужуражыр күзелдиг улус (394-22)-3-08-20 телефонче долгааш, баш бурунгаар бижидип алыр.

Тыва Республиканың шериг комиссариаты
Р. ДЕМЧИК очулдурган.

Урянхай – тыва энциклопедия

КАЙДА-ДАА ЧОК МЕДЭЭЛЕР ЭНЦИКЛОПЕДИЯЖЕ КИРГЕН

Эрткен октябрь айның эгезинде 664 арынның, үш илиг, кылын ном – “Урянхай – тыва энциклопедияның” бирги тому чырыкче үнген. ТАР-ның 100 чылын демдегелеп турар төөгүлүг чылда республиканың чонунга ол улуг белек болганы билдингир. Ам бо хүннерде энциклопедияның ийиги томун ооң тургузукчулары чыып доозуп турар.

Сагындырып каалы, бо улуг ажилды “Тывалар делегейи” хөй-ниити организацияның эгелээшкени-биле боттандырар аргалыг болган. Организация Президент шаңналдарының фондузунун мөөрейинге киришкеш, тирикчилер санынче кирген. Түңнелинде, эвээш звес акша-түң деткимчезин алгаш, төлөвилелди боттандырган. Тываны бүгү талазындан чырыткан ийи томдан тургустунган улуг энциклопедияны тургузарына хөй эртемденнер, башкылар, архив, музей болгаш ном саңының ажилдакчыларындан тургустунган редколлегияның шудургу аялы, шынап-ла, үнеленчиг-даа, чоргааранчыг-даа.

Херек кырында ажил канчаар чоруп турганын сонунурап, төлөвилелге эгезинден тура киришкен редколлегия кижигүнү, ажилды хол-биле тудуп, кылып турган хөй кижиниң бирээзи, Тыва Республиканың Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономика тускай шинчилелдер институтунун эртем медээлери болгаш архив талазы-биле килдистиң удуртукчузу, библиотечка-библиограф Надежда Маадыр-ооловна Очур-биле кыска интервьюну кылган бис.

– Надежда Маадыр-ооловна, улуг ажил адакталып турар-дыр. Силерниң бо төлөвилелге киржилгелер чүдөн эгелээнил, таныштырып көрүңерем?

– Шак бо ажил 2016 чылда-ла эгелээн. Эгезинде бо энциклопедияже кирер сөстөрни чыып, тургузуп турдус. Оон ол сөстөрниң чыындызын парлап үндүргөн. 2019 чылда ол сөс даңзызы болур “Словникти” чырыкче парлап үндүргөн. Энциклопедия тургузар ажилдың бирги чадазы ол болур чорду. Ону биске Башкирияның Эртемнер академиязының Энциклопедия институтунун улуг эртемденнери тайылбырлап, айтып берген. Төлөвилелдин редколлегиязының чамдык кижигүннери аңаа четкеш, энциклопедия тургузарына турсааткан конференцияга кирип тургаш, методиктиг тайылбырны дыңнап база ийи эртем институттарының кады ажилдажылгазының керээзин чарган турган. Оларның биске тайылбырлап бергени-биле ажилды тургускан.

– Энциклопедия тургузары кончуг нарын ажилдарның бирээзи, тускай дүрүмге чагырткан, эге чадаларлыг болуп турар ышканыл?

– Ийе. Чүү-даа чүве дүрүмге чагырткан

турар болгай. Бо ажилды шупту талазындан чогуур негелделер ёзугаар, чада аайы-биле боттандырган. 2016 чылдан тура кылган ажилывыстың түңнелинде ийи томнуг “Урянхай – тыва энциклопедия” дооступ турары бо. Бо хүннерде номнун бирги тому чырыкче үнген. Ынаар “А”-дан “К” деп үжүкке чедир үш муң ажыг сөс кирген. Ол кандыг сөстөрил дээрге тыва чоннун дылында бар, амыдыралда херек кырында ажыглаттынып турар сөстөр-дир. А ийиги томунче “Л”-дан “Я” деп үжүкке чедир 2300 ажыг сөс кирген.

– Бо энциклопедияның онзагайы чүдөл?

– Бо энциклопедия бүгү талаалыг: төөгү, дыл, география, биология, культура, политика, көдээ ажил-агый, эртем-өөредилге, литература, аас-чогаал, ном-саң, экономика, тудуг, үлетпүр, спорт, чүдүлге дээш шуптузу кирип турар. Ында адыр аайы-биле бөлүктөп аңгылаваан. Бо энциклопедия арыг алфавит ёзугаар тургустунган. Ийи томче кирген бүгү сөстөр шупту Тывага хамаарылгалыг болуп турар: аң-меңи, казымал байлактары, үнүштери, курт-кымыскактан эгелээш, хемнер-хөлдери, тайгалары, алдарлыг кижилери база төөгүлүг болушкуннар, барымдааларны кириген.

– Шак мындыг улуг энциклопедияже кирер кижилерни кандыг шилилге, биле кириген ирги?

– Ийе. Бо айтырыг талазы-биле улуг харысалгалыг ажил чоруттунган. Кижигүнү энциклопедияже кирбес болганда, тускай комиссия бир дугаарында оларны шилип, Тываның төөгүзүндө көскү исти арттырган улусту, республиканың алдарлыг кижилерин адыр аайы-биле илередип тургаш, кириген. Чижээ, эртемденнерни шилиирде, кандидат аттыг эртем ажилдакчыларындан эгелээш, шуптузун кириген.

– Бо улуг ажилды чорудуп тургаш, кандыг бергедээшкенирге таварышкан силер?

– Бир дугаарында аңгы-аңгы организацияларда ажилдап турар кижилерни чаңгыс черге мөөңнээри, кады ажилдаары белен звес болганын боттарывыс эскерген бис.

– Үш томнуг “Тываның төөгүзү” бо энциклопедияның тургустунарына үндэзин болган деп чугаалап болур бе?

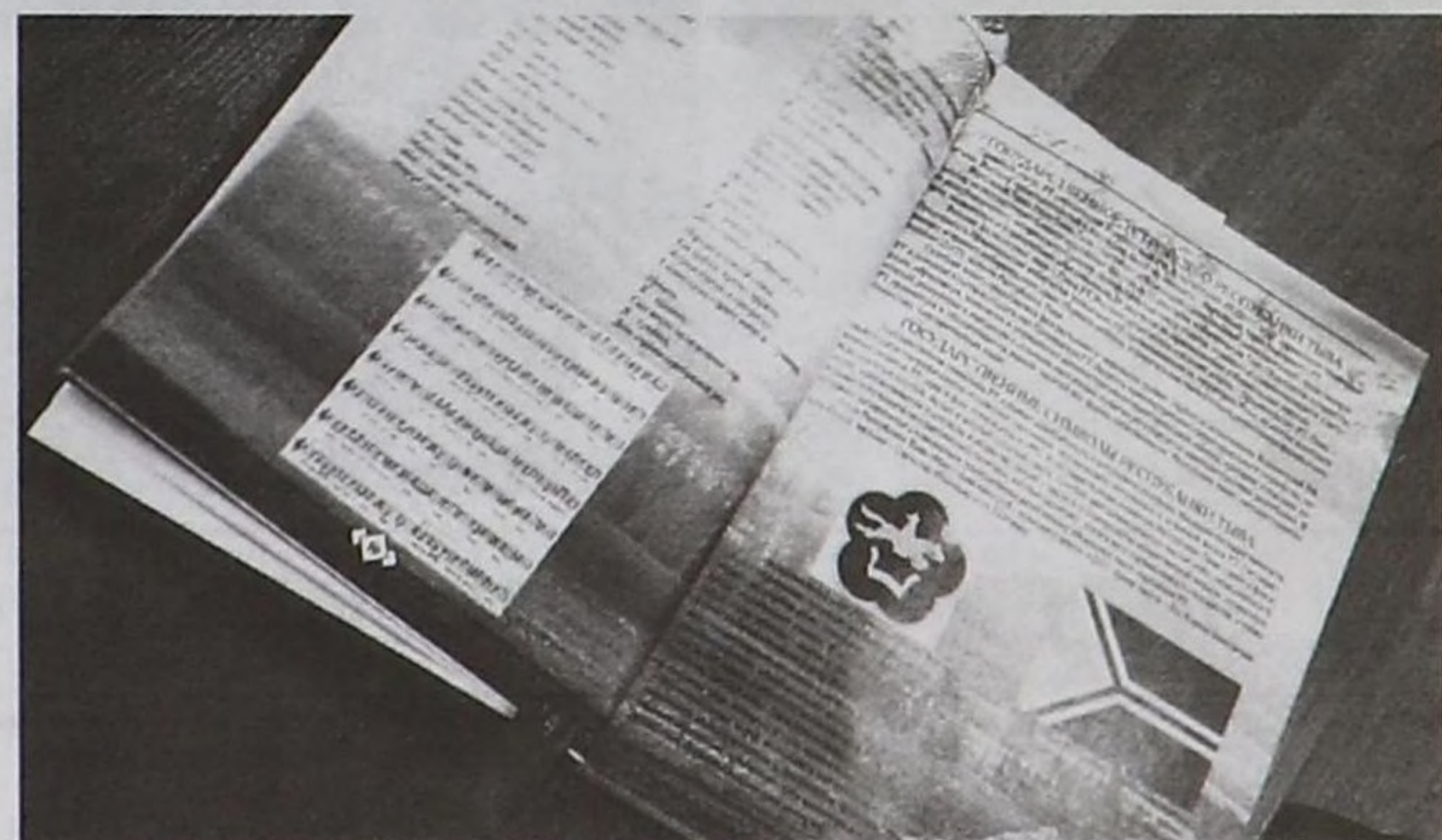
– Ийе. Ол “Тываның төөгүзүн” бистиң эгезинде Тываның дыл, литература, төөгү эртем-шинчилел институту деп адаары, ам болза, Тыва Республиканың Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономика тускай шинчилелдер институтунун шыырак дээн эртемденнери фундаменталдыг эртем ажилын бижээн. Ажыы-биле чугаалаарга, белеткел чок номчукчуга хереглээн медээзин дораан тып алыр эптиг арганы тургускан. Бир төөгүлүг болушкун дугайында кыска медээ билип алыр дээн кижиги, ол томнары долузу-биле номчуур ужурга таваржыр болгай. А энциклопедиядан алфавит аайы-биле дилепкеш, кыска медээни дораан тып алыр. Энциклопедия-

ны “Тываның төөгүзүнүн” ол үш томунга даянып тургускан деп чугаалап болур, ындыг-даа болза катаптаттынып турар дээр болза, арай шын звес болур. Чүге дээрге, бирээде, “Тываның төөгүзүндө” болушкуннарны, факт-барымдааларны делгереңгей кириген болза, энциклопедияда хөй тайылбыр кирибээн, чүгле кысказы-биле кол барымдааларны айтыкан, ийиде, “Тываның төөгүзүндө” эрткен төөгүвүстүн эң-не улуг, көскү болушкуннары демдеглеттинген болза, энциклопедияда ол улуг болушкуннар иштинде солун чүүлдерни, сураглыг кижилерниң дугайында кыска медээлерни кириген.

– Бо энциклопедияны тургусчурунга чеже авторлар киришкен?

– Ниитизи-биле 225 автор киришкен. Оларның аразында чаңгыс ажил дужа-аган-даа улус бар, а чамдыктары чүс ажыгы-даа кириген. Чижээ, Николай Михайлович Моллеров деп эртемден 200 ажыг ажилды кириди. Дыка улуг ажилды кылган. Цэнгэл тываларындан база авторлар бар, өске регионнарда база эртемденнер киришкен. Бодум хуумда 70 ажыг ажилды киридим.

КОНСТИТУЦИЯ ТУВЫ
1921 года

– Кайда-даа бижиттинмээн барымдаалар, кижилер дугайында медээлер бар бе?

– Ийе. Солун чүүл, совет үеде көскү ажилдап чораан, Тывага колхоз-совхозтарны тургусчурунга киришкелгилер чораан кижилер, алдарлыг малчыннарны, саанчыларны мында база кириген бис. Ол улустун чамдыктарының дугайында архивте-бэзин материалдар бижиттинмээн. Ынчангаш орден-хавыяалыг малчыннар дугайында оларның салгалдары, уруг-да-

ры ада-иезиниң документилерин чыып, биске эккеп берип турганын демдеглээр апаар. Ниитизи-биле бо энциклопедияда Тывага хамаарышкан бүгү талаалыг медээлерни кириерин номнун редколлегиязы кызыткан бис. Ындыг-даа болза, ийи-чаңгыс астыгып чыдып калган айтырыглар база илереп турар. Ол талазы-биле дараазында шинчилекчилер ажилды уламчылаар дээрзи билдингир.

– Ийиги томну кажан холга тудуп, номчуур бис?

– Бо хүннерде энциклопедияже кирбейн барган чамдык чүүлдерни киригеш, Башкирияже чорудар бис. Аңаа сөөлгү хыналданы эрткен соонда, бо чыл төңчүзүндө “Урянхай – тыва энциклопедияның” ийиги тому чырыкче үнүп кээрге-ле, чонче тарадыр бис. Ниитизи-биле алырга, бо энциклопедияның ийиги тому бир муң кезектиг болур. Ол номнары республиканың бүгү ном саңнарына, өөредилге албан черлеринге, архивтер, музейлер, эртем-шинчилел институттарына халас үлээр.

– Дыка эки-дир. “Урянхай – тыва энциклопедияның” четтикпейн манаар бис. Чугаавыс түңнелинде номчукчуларга чүнү чугаалаксаар-дыр силер?

– Эртем номун бижиринден энциклопедия тургузары көңгүс ылгалдыг, кончуг солун ажил-дыр деп билдим. Бо ажилды кылып тургаш, эвээш звес бергелерге таваржып-даа турган болзусса, киржилгелиг улус демниг эвилелдежиш шыдапкан бис деп санаар чордум. Мындыг хевирлиг ажилды уламчылаар болза, чонга дыка ажыктыг болур деп бодаар мен. Бистиң тыва чоннун культуразы, ёзу-чаңчылдары аажок байлак болгай. Бо энциклопедияның соондан адыр бүрүзү, чижээ, чүгле культура адырының энциклопедиязын үндүрер

болза, материалдар дыка хөй. Ооң-биле чергелештир, Саха (Якут) Республиканың үлгөр-чижээн чүге өөренип болбас деп, ында кожуун бүрүзүнүн энциклопедиязы бар-дыр. Бистиң Тывага база ону чыып, белеткээриниң бүгү-ле аргалары бар.

– Интервью бергениңер дээш четтирдивис. Ажил-агыйыңар чогуңгур болурун күзедивис!

– Четтирдим!

Карина МОНГУШ
чугаалашкан.

ӨВҮР КОЖУУН ТАРЫЛГАНЫҢ БИРГИ КЕЗЭЭН 100 ХУУ КҮҮСЕТКЕН

Эрткен неделяда Тыва Республиканың Чазааның Аппарат хуралында ТР-ниң кадык камгалал сайыды Анатолий Югай Өвүр кожуун коронавируска удур тарылганың бирги кезээн 97,2 хуу күүсеткен деп илеткээн.

Ол көргүзүг талазы-биле Өвүр республикада бирги черже үнүмүш, бо хуннерде хамчыктыг аарыгга удур вакцинация планын 100 хуу күүседипкен.

Ол дугайында Өвүр кожуунун төп эмнелгезинин улуг эмчизи Валерий Куулар "Контакты" социал четки таварыштыр дыңнаткан.

"Өвүр кожуунун төп эмнелгези ырак-узак сумуларда чурттап чоруур чонувуска дүрген дуза чедиреринге болгаш тарылга кылырынга эптиг байдалды тургускан.

Кожуун төвүндө 4 автомашиналыг тарылга бригаданын Хандагайты, Сол-чур девискээрин харылаар кылдыр быжыглан.

Дус-Дагның эмчи амбулаториясы суур болгаш кожазында сумуларыныс – Чаа-Суур, Ак-Чыраа девискээринге тарылганы чорудар.

Ыраккы Саглының эмчи амбулатория-зының эмчилери суур болгаш малчын коданнарны эргип, вакцинация ажилдарын кылыр.

Ам бо хуннерде коронавируска удур тарылга чорудар 3 бригаданыс кожуунувуста тарыдар ужуруг 3070 кижиниң дегерезин тарып дооскаш, планын 100 хуу күүсеткен" – деп, улуг эмчи Валерий Николаевич Куулар "Шын" солунга дамчыткан.

Планда көрдүмүз турган 7 кижини база немей тарытканын ап кээр чүве болза, Өвүр кожуун хамчыктыг аарыгга

Республиканың Баштыңы – Чазак Даргазының даалгазы-биле кожуун, суму чагыргалары тарылга бригадаларының машиналарын кывар-чаар чүүлдер-биле хандырып, немей дузалаанының, социал адырыныс ажилдакчылары эмчилер-биле сырый ажилдаанының түңнелинде

тарылга планын ажыр күүсеткен ивист ол" – деп, кожуунун төп эмнелгезинин улуг эмчизи В.Н. Куулар онзаалап демдеглээн.

"Бо ажилга эң-не кол чүүл – кожуунувустун чонунун ниитизи-биле биче сеткилди, ырадыр көрүжү, аарыгның айылдыын билип, аңаа удур тарыл-

Кадык камгалал яамызы, кожуун болгаш сумулар чагыргалары-биле сырый харылзаалыг ажилдааны улуг идигни берген.

Бүгү назынында Красноярск хоорай-ның медицина институтун (ам академия) дооскаш, ам бо хуннерге чедир Өвүрде ажилдап-чурттап чоруур, арга-дуржулгазы чедер болгаш артар, чону-биле харылзаазы быжыг, билдиги удуртукчу, кожуунун төп эмнелгезинин улуг эмчизи Валерий Николаевич Куулар бодунун төрээни коллективин база катап хаара тудуп, ажил-ижин эде-хере тыртып эгелээни өөрүнчү!

Бо чылдың чазын Тыва Республиканың Баштыңы солуккан соонда, ТР-ниң Кадык камгалал яамызының удуртукчузы база солуккан турган.

ТР-ниң кадык камгалалының чаа сайыды Анатолий Югай арга-дуржулгалыг эмчи, билдиги удуртукчу Валерий Кууларны катап Өвүр кожуунун төп эмнелгезинин улуг эмчизи кылдыр томуйлааны кончуг шын болган деп чүвени кожуун хамчыктыг аарыгга удур тарылганы 100 хуу күүседипкени херечилеп турар.

Ам бо хунде тарылганың 1-ги кезээн долузу-биле доозупкан кыдыг-кызыгаар черде Өвүр кожуунун төп эмнелгезинин найыралдыг коллективи чонун кадык хамчыктыг аарыг коронавирустан камгалаар дээш, чымыштыг ажил-ижин уламчылап турар.

Мерген АНАЙ-ООЛ.

КОРОНАВИРУСКА УДУР СЫКЫРТЫР «АРЕПЛИВИР» ДЕП ЭМНИ ДЕКАБРЬ АЙДА САДЫП ЭГЕЛЭЭР

«Хамчыктыг аарыг ковид-19-ту эмнээр, дамырже сыкыртыр «Арепливир» деп эмни 2021 чылдың декабрь айда садып эгелээр» деп, «Промомед» компанияның директорлар чөөлүлениң даргазы Петр Белый дыңнаткан.

Ол дээрже коронавирусту эмнээр бир дугаар сыкыртыр эм болур. Ону эмнелгелерде чыдар аарыг улусту эмнээр дээш, чогадып кылган. Оон дээшти бидик.

«Декабрь эгезинде садып эгелээр ол эм-биле бүгү чурттуң шупту регионнарын хандыраар.

Чурттуң кадык камгалал органнын-дан келген чагыглар езугаар ол эмни чедер болгаш ону алыр дээш оочур турбас кылдыр бүдүрүп шыдаар бис» – деп, П. Белый «РИА новости» россия информация агентилеге медеглээн.

Чаа эмни чуртка беш чыл иштинде бүдүрерин болгаш садарын чөпшээрээн.

«Ол эм-биле баштай Россияны хандырган соонда, өске чурттарже садар.

Ижер эмни дыка хөй чурттар садып алыр күзелин илереткени ышкаш, сыкыртыр эм «Арепливирни» база 50 ажыг чурттар садып ап болур» – деп, «Промомед» компанияның удуртукчузу айткан.

Россияның Кадык камгалал яамызы 2020 чылдың июнь айда «Арепливирни» коронавируска удур ажыглаарын чөпшээрээн (делегейде тараан ады «Фавипавир»).

Ол эмниң ижер таблетказын эрткен чылдың күзүн Москваның аптекаларына садып эгелээн.

Россияда ону «Авифавир» биле «Коронавир» деп аттарлыг база садып турар.

Сөөлгү хонукта бүгү Россияда 1241 кижии коронавирустан аарааш, чок болган. Ол дээрже хамчыктыг аарыг тарап эгелээнинден тура багай талалыг рекорд болган.

Эрткен хонукта Россияда 39256 кижии ковид-19-тан аараанын немей илереткен.

«Коммерсант» парлалга бажыңының медеэзин Мерген КЫРГЫС очулдурган.

удур тарылганың планын 100 ажыг хуу күүсеткен болуп турар.

"Айылдыг ковид аарыгны тиилээриниң чаңгыс аргазы – ол аарыгга удур чонун ниити иммунитетин көдүрүп, тарылганы чорудары болганда, Тыва

гага күзелди-биле киришкени болган" – деп, Валерий Николаевич чаңгыс чер-чурттугларына өөрүп четтиргенин чоргаарал-биле илереткен.

Коронавируска удур ажил чорударына Өвүр кожуунун төп эмнелгези ТР-ниң

МЕГЕ АКШАЛАРНЫ ЫЛГАП ӨӨРЕНИР ДИЗЕ...

Тыва Республиканың банк ажилдакчылары 2021 чылдың январьдан сентябрьга чедир 115 муң рубль түңнүг 23 меге акшаны илереткен. Меге акша кылыкчылары эң улуг өртөк-үнелиг акшаларны кылып турганы илерээн. Оларның аразындан 21 меге акша – 2010 чылдың майының 5000 рублениң өттүнүү болган.

Эрткен чылдың бо-ла үелериниң дургузунда республиканың банкыларынга санажылга-касса хандырылганын чорудуп тура, 1997 чылдың майының бир 5000 рублениң болгаш 2004 чылдың хевириниң бир 1000 рубль өртөк-үнелиг меге акшанын илереткен.

«Банкыларже меге акшалар кол нуруузуңда меге акшалар илере-

дир тускай дерии чок сайгарлыкчы чоруктуң субъектилериниң – үүрмек садыгларның, рыноктарның, садыг четкилериниң дужааган туда акшалары-биле каттай кирип турар. Ынчангаш садыглаашкын үезинде меге акшаны илередири, ону езулуг акшага адырыктавазы чугула, чүге дизе шак ынчалдыр сайгарлыкчы чорукка когарал чедиртинип

турар болгай. Меге акшалар илередир тускай дериг чок безин тургаш, меге акшаны езулуундан ылгап өөредир-биле Россияның Банкызы халас өөредилгени тускай сайтында чорудуп турар" деп, Тыва Республиканың Национал банкызының салбырының эргелекчизи Владислав Сыргын айттып турар.

2021 чылдың 9 айларының дургузунда бүдүн Россияның иштинге 700 кижии ындыг өөредилгени дооскан" деп, ол демдеглээн. Оларның хөй кезии түңнел хыналдаларны чедишкенин эрткеш, оларның адынга бижээн

сертификаттарны болгаш ылгавыр демдектерни алганнар.

Оон аңгыда, Тываның чурттакчылары акшаның шын-мегезиниң им-демдектерин тодарадырынга "Россияның Банкызының акшалары" болгаш «Саң-хөө культуразы» деп халас капсырылгалардан боттары өөренип ап болурлар.

АРКАДИЙ ГАЙДАР ТЫВАГА ТУЛУШКАН БЕ?

Таптыг-ла 80 чыл бурунгаар, 1941 чылдың октябрь айда ынчангы Полтава областың Лепляво суурнуң чоогунга немец фашист шериглер-биле тулчуушкун үзүнде совет чогаалчы, "Тимур болгаш ооң командасы" деп атсураглыг тоожунуң автору Аркадий Гайдар (Голиков) маадырлыгы-биле өлгөн.

Эрткен 100 чылдың баштайгы он чылдарында Россияга болуп турган хамааты дайынының ханныг-чинниг тулчуушкуннарының киржикчизи кызыл шериг командир, кончук аныяк, хып дээн 17 – 22 хар-назын үзүнде Аркадий Голиков, совет эрге-чагырганың дайыннарынга удур кам-хайыра чок тулчуп тура, бажы аар кемдээш, Кызыл шеригден 25 харлыында халаштырып үндүрткен.

Кызыл шеригден халашкан соонда, Аркадий Голиков журналистикага болгаш литературага хандыкшып, бичии уругларга чогаал бижири баштайгы совет чогаалчыларның бирээзи Аркадий Гайдар апарган. Бир янзы салым-чолдуг бо кижиниң дугайында янзы-бүрүшын-меге төөгүлөр "чаа Россия" дээривис үеде дыка нептерээн. Ооң ат-сураан ажыглап, боттарынга ат-алдар ажык-кончаазын үндүрүп алыксаан кижилер ол төөгүлөргө авторларының аразында арбын.

Бир эвес Тывага хамаарыштыр алыр болза, Аркадий Голиков (Гайдар) бодунуң дайынчы оруунуң дугайында демделелдеринге Тана-Тува (Таңды Тыва) районну айтып, "... аңаа аарып эгелээн мен (дораан эвес, кезек-кезек, келдилик). Кемдээшкенден мээң невроз аарыглыг апарганымны эмчилер илереткен. Каш катап эмнеткен мен..." деп бижээн. Бо бижимелден өске Аркадий Гайдарның (Голиковтуң) допчу намдарында Таңды Тыва дугайында өске чүүлдер амга чедир билдинмес. Ынчалза-даа кызыл шеригчи командир, ат-сураглыг чогаалчы Аркадий Гайдарның бодунуң демделелдеринде Тыва "Тана-Тува" деп ат-биле киргени биске база сонугурагчыг болбайн канчаар. Хамааты дайынының чылдарында актарны Тывага чедир сүрүп, оларның-биле дайылдажып-даа турган чыгы. Ооң Тывага чораанының дугайында чүүлдер-даа

шаа барып билдинип кээр-даа чадавас.

А өске черлерге ооң каржы-дошкун дайылдажып чораанының дугайында шын-мегези эки-ле тодаргай эвес чүүлдер "чаа Россия" үезиниң парлалгазында эңдерилген. Чижээлээрге, 17 – 18 харлыг кызыл шеригчи командир Аркадий Голиков тускай сорулгалыг 58-ки полкту командылап тургаш, Тамбов губернияга

чем-биле хандырылгасы багай болгаш, командириниң дужаалы-биле дайынчылар тус черниң чонунуң мал-маганын, тараа-быдаазын үптеп ап турганын херчилээн документиер Ачинск, Абакан хоорайларның архивтеринде бар болган.

Хамааты дайынының үезинде ындыг таварылгалар актарның-даа, кызылдарның-даа отрядтарының талазындан

ган. Гайдарның чогаалынга үндезилеп тырттырган "Мальчиш-Кибальчиш" деп мультфильмни амгы үениң бичии оолдар, уруглары безин сонугурап көрүп турар.

"Тимур болгаш ооң командасы" Бо тоожу чогаал критиктериниң болгаш совет литератураның утка-шынары дээш харысалгалыг дарга-бошкаларның талазындан деткиишкинни албаан.

Тоожунуң бирги эгезин «Пионерская правда» солунга парлаптарга-ла, В.И. Ленин аттыг пионер организациязының ат-алдарын баксыраткан чажыт организацияны суртаалдап турар чогаалды бижээнинге тоожунуң авторун олар буруудадып эгелээннер. Тоожунуң типографияда өрүлдезин база төктүрүп каапкан. Чүге дээр-ге В.И. Ленин аттыг пионер организациязының ат-алдарын баксыраткан чажыт организацияны суртаалдаан чогаалды чырыкче үндүрген дээш, шыңгы харысалгага онаажып болур. "Шериг чажыды", "Чук биле Гек", "Школа" дээш революсчу утка-шынары-биле билдингир апарган өске-даа чогаалдарның авторунуң чогаалын анаа-ла хоруп кааптары белен эвес херек болбайн аан. Ынчангаш үстүкү удур-

тура халышкынын каржы-дошкун басканын, Красноярск крайың мурнуу талазынга, эң ылаңгыя Хакасияга ак атаман Иван Соловьевтуң баштаашкыны-биле совет эрге-чагыргага удур тура халышкан тус черниң орус, хакас байларның болгаш оларның талалакчыларын кам-хайыра чок кырып турганының дугайында чүүлдер парлатынгылаан.

Аркадий Гайдарның отрядының дайынчыларының болгаш ооң бодунуң дерзии үлгедиглериниң дугайында "Дустуг хөл" ("Соленое озеро") деп тоожуну чогаалчы Владимир Солоухин бижээш, 1994 чылда чырыкче үндүрген. Абакан болгаш Ачинск хоорайларның архив материалдарына, Хакасияга болуп турган хамааты дайынын көргөн-билген улуг назы-харлыг кижилерниң сактышкынынарынга бо тоожуну үндезилеп бижээнин автор онзалап демделгээн. Кызыл командир Голиковтан коргуп, тус черниң чурттакчылары ону "Хайдар-Голиков" деп адай бергеннер. Чүге дээр-ге командир Голиков "Хайдар" деп алгырып-кышкырып халдып келгеш, оруунга таварышкан кижини селемези-биле кезип, боозу-биле боолап өлүрүп каап болур турган. "Хайдар" деп хакас сөстүң утказы "Кайда" чүве-дир.

Актарны дилеп сүрүп чоруп тура, Аркадий Голиков чамдыкта шуут тенек аарый бээр, бичии ажы-төлдү-даа, кырганнарны-даа өлүрүп кааптар турганын улуг хар-назынныг хакас чогаалчы Георгий Топанов орус чогаалчы Владимир Солоухинге чугаалап берген. Аркадий Гайдар боду база Тана-Тувага чорааш, невроздан аараанын демделелдеринде бижээн. Бир эвес ол ылап-ла Тана-Тувага чедир дайылдажып келген болза, эрткен 100 чылдың эгезинде тывалар хей чурттап турган Ус-Аксы, Уур шынаазы ынчаар актарны, совет эрге-чагыргага удурланганнары сүрүп турган чадавас.

Аркадий Голиковтуң отрядының аш-

Тывага база турган. Хемчик кожуунуң араттарының 1919 чылда үймээннериниң чылдагааны база – тус черниң чурттакчы чонунуң мал-маганын үптээни. Ол үймээннер совет төөгүге ак шериглерге удур тура халышкыннар кылдыр кирген.

Тус черниң чурттакчы чонунга боттарының командириниң кам-хайыра чок каржы-дошкун чоруунга, туттурган актарны чемгерер чем чок боорга, оларны адып кааптарынга отрядтың дайынчылары шыдашпайн, үстүкү командылап черлеринче дыңнадып турганының бижимел херчилери шериг архивтеринден тывылган.

Онза даалгалыг отрядтың командирин албан-дужаалдан Аркадий Голиковту 1922 чылдың июнь айда хостаан, 1924 чылда большевиктер партиязының кежигүнүндөн үндүргөн. Келир үениң ат-алдарлыг совет чогаалчызы ол үеде 20-ле харлыг турган.

Элээди назынында-ла литературага хандыкшылдыг Аркадий Голиков "Аштырышкыннарның болгаш тиилелгелерниң хүннери" тоожуну бижип алгаш, ол үеде чогаалчы ат-сураа билдингир апарган Константин Фединге көргүскен. Федин тоожуну редакторлааш, парлап үндүрүптерге, номчукчулар ону сонугураваан, номнуң тиражы саттынмайн барган. Эки бижип өөренип алыр дээш, Голиков журналдар болгаш солуннарга ажылдап турган.

Аркадий Голиков чогаал бижииринге чоорту мергежий берген. Бодунуң чогаалчы ады кылдыр Гайдар деп атты шилип алган. Бо атка хамаарыштыр шын-меге төөгүлөр база эңдерилген. Хакастар ону "Хайдар" деп адап турганы-биле холбаалыг төөгү база бар.

"Чук биле Гек", "Школа", "Барабанчының салым-чолу" дээш өске-даа чогаалдары совет бичии уругларның ылап-ла ынак чогаалдары апарган. Оларны парлалга болгаш-кинога калбаа-биле суртаалдап, коммунист үзел-бодалга бичии салгалды кижизидеринге ажыглап тур-

тур органнарже база тоожунуң дугайында дамчытканнар. Чаяан болуп, "Тимур болгаш ооң командасы" тоожуну Сталин номчааш, аажок сонугурап, мактаан, дүргөн үндүрер даалганы берген. Оон-на "Тимур болгаш ооң командасын" парлаар, солуннарга болгаш радиога суртаалдаар ажыл хайнып үнген. Ындыг болур-даа ужурулг – күрүнениң баштыңының даалгазын күүседир кайы-даа шагда дарга-бошкаларның хүлээлгези. Бир эвес Сталинниң сеткилинге "Тимур болгаш ооң командасы" таарышпаан болза, бо тоожунуң дугайында билдинмес болур чыгы.

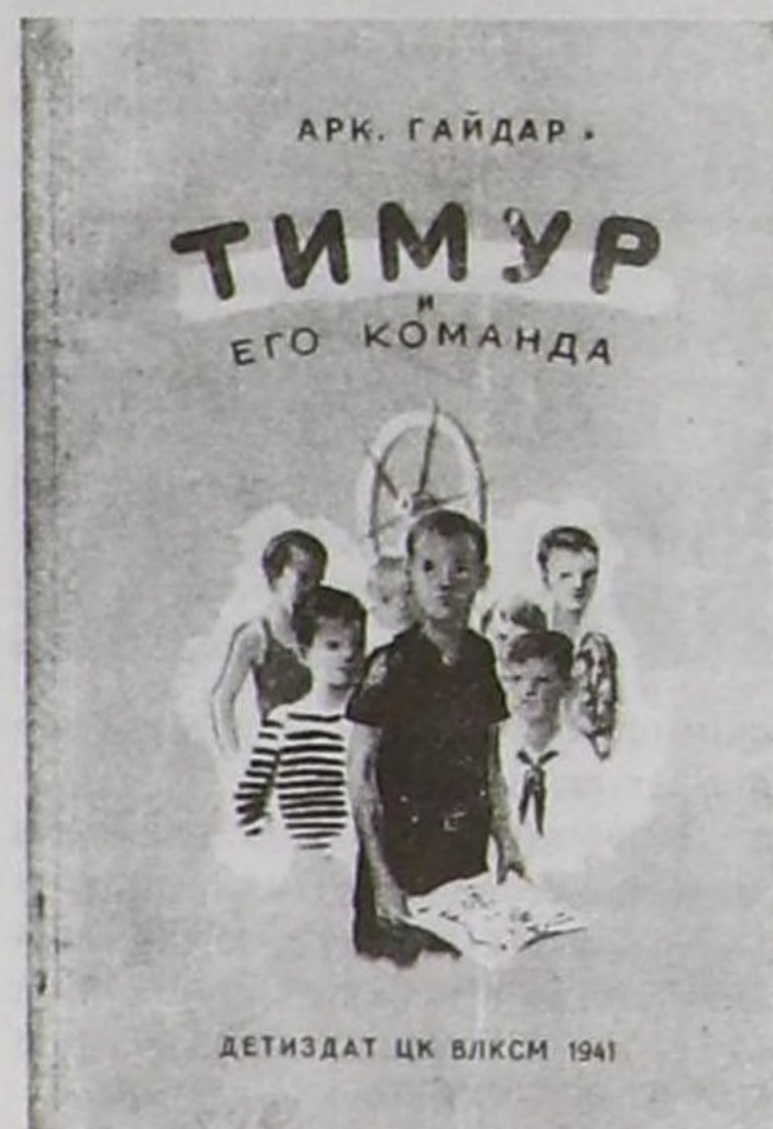
1940 чылдың сентябрь айда "Тимур болгаш ооң командасы" тоожуну "Пионерская правда" солунга парлап эгелээрге, бичии номчукчулар ону дыка сонугурап номчуп, уланчызы үнерин четтикпейн манаар апарганнар. "Тимур болгаш ооң командасы"-ның үлегер-чижээ-биле тимуржу командаларны оолдар, уруглар боттары тургузуп эгелээннер. Бо чогаалдың кол маадыры Тимурнуң ады-биле чаш ажы-төлүн ада-иелер адап ап турганнар. Тимур деп ат Совет Эвилелинге эң делгереңгей ат апарган.

"Тимур болгаш ооң командасы" Совет Эвилелинге 212 катап чырыкче парлаттынып үнген, ооң ниити тиражы 14 миллион 281 муң экземпляр болган, ону делегейниң 75 чоннарының дылдарынче очулдурган.

Тыва дылче бо тоожуну Н. Тембирек очулдурган. "Тимур болгаш ооң командасы" тыва уругларның ынак чогаалдарының бирээзи апарган. Улуг харлыг кижилерниң аразында тимуржу командаларның кежигүннери ам-даа эвээш эвес.

Аркадий Гайдарның революсчу намдар-төөгүзүнге кижилерниң хамаарылгазы чаңгыс аай эвес-даа болза, ооң кайгамчыктыг чогаалчы салым-чаяанынга номчукчулар мөгейип чоруурлар.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

Спорт

ДИАНАНЫҢ МААДЫРЛЫГ ЧОРУУ

Диана Доктугу 2013 чылда Бразилияның Сан-Паулу хоорайга болган кикбоксинг делегей чемпионатында тиилээш, бодунуң адын Тываның төөгүзүнчө алдын үжүктөр-биле кири бижээн турган.

Чүге дээрже ол тыва херээжен улус аразындан баштайгы делегей чемпиону болган.

Делегейге тергидеп, чемпионнап кааш, Диана Тиелекчиевна адазының адын база алдаржыдып бадыйткаан.

Тыва херээжен спортчу делегей чемпиону болганы – тыва чонга улуг белек болган.

Ынчангаш баштайгы тыва херээжен делегей чемпиону Диана Доктугуну чаңгыс чер-чурттуглары база улуг өөрүшкүлүг белек-селектиг уткуп алган.

Диана Тиелекчиевнаның өскөн-төрөөнү – Улуг-Хемниң эр хиндиктиг чону пенсиязындан 500 акша берген хоочуннардан эгелээш, 20-30 муң чедир окташкан сайыттар, сайгарлыкчылар, депутаттарга чедир шупту акша чыгаш, аңаа «Лада-гранта» маркалыг автомашинаны белекке садып берген.

2013 чылда Тыва Республиканың спортчу чедишкиннерин түңнээн «Спортчу элита-2013» байырлалына ынчангы Тываның Баштыңы – Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол кикбоксинг делегей чемпиону Диана Тиелекчиевна Доктугуга Кызыл хоорайга бажың садып алып грант-акшаның сертификадын ты-высканы чемпионга дыка улуг деткимче болган.

Ынчан Шагаан-Арыгга ажилдап, чурттап турган Диана Кызылга маргылдаалап азы соңгаар турнирлерге белеткенип келгенде, чамдыкта хонар-дүжер чер чок апарганындан спорт залында хүрежир маттар кырынга-даа хонуп турган... Ол дээрже өске-даа сураглыг чемпионнарның эртер оруу, үүлөзи дээр-зи билдингир.

Кажан Диана Доктугуга Тываның Чазак бажың садар грант-акша сертификат тывыскан, эр хиндиктиг чаңгыс чер-чурттуглары «Лада-гранта» автомашина белекке сунган соонда, Диана Тиелекчиевнаның өөреникчилери: «Бис база башкывыс ышкаш болур бис. Делегейге чемпионнааш, грант-акша, «Гранта» машина-биле шаңнадыр бис!» – деп турганы улуг өөредиглиг болгаш солун болган.

2015 чылда Сербияның найысылалы Белград хоорайга болган делегей чемпионатында Диана Доктугу чемпион адын бүзүрелди-биле бадыйткаан.

Ийи чыл болгаш болуп турар делегей чемпионаттарының аразында, 2014 чылда, Венгрияның Сегед хоорайга ол Делегей кубогунуң эдилекчизи база болган.

Шагаан-Арыгның спорт школазынга тренер башкы болуп ажилдап тургаш, Диана эдип-чазаар системаның даргаларының чалааны-биле аңаа база элээн ажилдаан.

Эрге-хоойлу органның хамаар-жыр эдип-чазаар системага ажилдап

Алибек Монгуш, Диана Доктугу.

тургаш, Диана Тиелекчиевна спорттун дайынчы хевирлеринге Сибирь федералдыг округ болгаш Россия деңнелинге чедир шылгарап база турган.

Ие хүлээлгезин күүседип, 2017 чылдың октябрь 31-де кыс олчалыг болуп чигеп алгаш, Диана Тиелекчиевна спорттан каш чылдар иштинде ыраар ужурга таварышкан.

Ынчалза-даа ол бодунуң тура-со-руктуу-биле, адазының адын база катап бадыйткап, 2021 чылда улуг спортче катап эглип келген.

Ол улуг спортче эглип кээриниң бетинде, ону үрде көрбээн улус танывыс-даа апарган турган чыгы. Чүге дээрже божаан соонда, оң деңизи 20 ажыг кил немешкен турган деп ол боду журналистерге чажырбайн чугаалаан.

Ынчангаш Диана бо чылдың апрель 6-дан 10-га чедир Якутск хоорайга болган Россия чемпионатында киржир дээш, ол артык, 20 ажыг кил деңзини норма кири «сывыртаар» ужурга таварышкан. Анаа кижиге чаңгыс ону безин эртип алыры болдунмас күзөл деп болур...

Якутияга Диана бодундан оранчок аныяк удурланкчыларын тиилээш, Россияның чыынды командазының кежигүнү кылдыр база катап шилиттинген.

Бо чылдың август 6-дан 27-ге чедир Россияның кикбоксинг чыынды командазының составына, кол тренер Игорь Кулбаевтиң удуртулгазы-биле Калмыкияның найысылалы Элиста хоорайга белеткел-чыыш эртип тургаш, Диана Доктугу Красноярск хоорайдан келген эжинден хамчыктыг аарыг ковид-19 чыпшырып алгаш, белеткел үезинде корона-вирустан эмнедир ужурга таварышкан!

Хары черге хамчыктыг аарыгдан арааш, кыска үе дургузунда күш-шыдал кирип алыры берге.

А Диана улуг спортче 5 чыл чапсар соонда эглип келгеш, 20 ажыг кил артык деңзини «чидир сывыртапкаш», Россияга база катап чемпионнап кааш, Россияның чыынды командазы делегей чемпионатында белеткенип турда, коронавирустан арааш, ол белеткелге орта киришпээн хиреде, ковидти тиилеп эрткен соонда, бодунуң килинге чурттуң чыынды командазының бирги номери деп чүвени база бадыйткаан.

Чыынды команданың кол тренери Игорь Анатольевич Кулбаевтиң, тренер-штавының Дианага бүзүрели улуг болганындан ол октябрь 18-24-те Италияның Езоло хоорайга болган делегей чемпионатына киришкен. Аңаа улуг идигни Диананың бодунуң тренери, ТР-ниң чыынды командалар белеткээр төптүң улуг тренери Алибек Андреевич Монгуш бергени чугаажок.

Диана Италияга Белоруссиядан, Израильден, Чехиядан удурланкчыларын ажып алган-даа болза, түңнел оюнга Турциядан бодундан оранчок аныяк удурланкчызына ойнадыпкан.

Ынчалдыр ол бо удаада делегей чемпионатында мөңгүн медальды чаалап алган.

34 харлыг, 2 ажы-төлдүг Диана Тиелекчиевна Доктугунуң бо спортчу чедишкени чүгле Тыва, Россия иштинде ховар болушкун эвес, а делегей чергелиг спортчу маадырлыг чорук деп болур.

Мен англи дылга база бижип билер журналист турган болзумза, Диана Тиелекчиевна Доктугу дугайында делегей чергелиг массалыг информация чепсек-

теринге албан бижир ийик мен...

Бо удаада Диана Доктугу делегейге 2 дугаар чер алган-даа болза, Россияның алдарлыг спорт мастериинң нормазын ажыр күүседипкен.

ДИАНАНЫҢ САЛГАКЧЫЛАРЫ

«2021 чылдың ноябрь 5-тен 14 хүнеринде Черногорияның Будва хоорайга кикбоксинг элээди оолдар болгаш уруглар база аныяктар аразында Европаның бирги чери дээш маргылдаа-зы доозулду.

Россияның чыынды командазының кежигүннери болуп, Тывадан 9 спортчу киришкеш, 3 алдын, 2 мөңгүн, 1 хүлер медальдарны чаалап алдывыс.

Ооржак Күдер, Монгуш Ай-Херел, Ховалыг Бүзүрел лоу-кик хевирге боттарының деңизинге Европа чемпионнары болдулар.

Севек Субудай биле Сат Диана Европаның мөңгүн медальдарын чаалап алдылар. Руслан Товуу Европага 3-кү черни элээш, хүлер медальга төлөптиг болду.

Бо оолдар, уругларны кара чажындан янзы-бүрү маргылдааларже сөөртүп, кижидип, эки белеткээн оларның тренер башкыларына О.В. Ойбаага, Э.А. Монгушка, М.Б. Ховалыгга, В.В. Попуга база ол ышкаш оларның спорт школаларына (СШ Улуг-Хем, ОКСШ Олимп, Ч.А. Монгуш аттыг ОКСШ) улуу-биле четтирдим.

Биске бүзүрөп, акша-көпөөк биле деткээн ТР-ниң спорт сайыды С.Р. Монгушка, Тываның чыынды командаларын белеткээр төптүң даргазы Э.М. Допуй-оолга база хөй-ле деткиччилеривиске, бис дээш аарып чоруур Тыва чонувуска, мөгейкиччилеривиске спортчуларның, тренерлерниң, ада-иелерниң болгаш бодум мурнумдан өөрүп, улуу-биле четтиргеним илередип тур мен! Ам-даа бурунгаар, бедиктерже!» деп, Тываның чыынды командалар белеткээр төптүң улуг тренери Алибек Монгуш «Контакты-да» социал четкиде арынын таварыштыр дыңнаткан.

Алибек Андреевич башкының өөрүнчүг медээзинден Делегейниң 2 дакпыр чемпиону, Делегей кубогунуң эдилекчизи, Делегейниң вице-чемпиону, Россияның 5 дакпыр чемпиону Диана Тиелекчиевна Доктугунуң төлөптиг салгакчылары база өзүп ораы билдингир-дир!

База бир онзалап демдегеп каар чүве – 2021 чылдың Европа чемпиону Бүзүрел Ховалыг Диана Тиелекчиевнаның чаңгыс чер-чурттуу, Улуг-Хемниң Ишти-Хем суурдан болуп турар.

Ачазы Март-оол Байырович Ховалыгның удуртулгазы-биле бокска-даа, кикбоксингге-даа дең-дески чедиш-киннерлиг болуп турар угбашкыларның бирээзи Бүзүрел болгаш өске-даа аныяк-чалы спортчуларывыс алызы барып делегейге тергидээр-ле болзунам! Курай-курай!

Мерген КЫРГЫС.

А.МОНГУШТУҢ чуруктары.

Европа-2021 чемпионнары болгаш призерлары.

Б.М. Ховалыг – Европа-2021 чемпиону.

Делегей политиказының төөгүзүндөн

Бүгү бөмбүрзекке ат-сураглыг херээжен кижини, Индира Гандини, Индияның чазааның даргазын чурттуң төвүгө өлүргөн дугайында коргунчуг медээни делегейниң шупту чурттарына 1984 чылдың ноябрь 1-де кончуг дүргөн тарай берген. Лондонда The Times солунуң мурнуку чүүлүгө: "Дээрги кадын Ганди, Индияның чазааның даргазы, Нью-Делиде бодунуң бажыңының чанынга дүүн өлүрткен" деп бижээн.

Ол хүн Индира Ганди бодунуң ажилдакчыларының офистеринче бар чораан. Чүгө дээрге аңаа ону ирланд тележурналистер манап турганнар. Кажан херим эжииниң чанынга ол чедип кээрге, ооң үш камгалакчыларының ийизи холдарын херээнге чыпшыр тудуп, чаңчыл езугаар мөгөйип мендилээннер. Ганди кылажын оожумнадып, оларның мендизинге харыылаан. Ол өйдө ооң үшкү камгалакчызы револьверден чазак даргазын боолапкан. Ол дээрге Дели хоорайның полициясының чепсектиг отрядының биче инспектору Бент Сингх болган. Индира Ганди кээп ужарга, арткан ийи камгалакчылар Сатвант Сингх биле Сантван Сингх база ону боолап эгелээннер. Өске камгалакчылар боо даажы дыңнааш, маңажып келгеш, Индира Гандини боолап турган камгалакчыларны боолап каапканнар. Инспектор Бент Сингх ол-ла черге өлүрткен, ооң эштери аар балыглаттырганнар.

Дээрги кадын Гандини Индияның медицина эртем-нериниң институтунда эккелгеш, дөрт шак дургузунда кезишкени кылган... Ынчалза-даа ооң амы-тынын эмчилер камгалап ап шыдавааннар. Ганди өлгөн соонда Associated Press деп американ информация агентилелиниң офизинче билдинмес кижиге телефоннааш: «Өжээнивис негеп алдывыс. Сикхтерниң чүдүлгези делгерезин!» – диген.

Организастан халдаашкынның түңнелинде Индира Ганди өлүрткени илдең. Ону өлүргөннер ооң камгала-лынга хөй чылдар дургузунда ажилдаан, дыка шыңгы хыналдалары каш удаа эрткен кижилер. Гандиниң камгалагына ажилдап кирерде, олар ону өлүрер дивээни илдең, ынчалза-даа боттарының албан-хүлээлгези ёзу-гаар амы-тынын камгалаар ужурлуг кижини олар өлүрүп каан. Олар үжелээ – сикхтер. Индияда эң күштүг болгаш хөй санныг шажын организациясының кежигүннери. Сикхтерниң чүдүлгезиниң ыдыктыг чаңчылы ок-боону чүгө камгалаарда ажылгаарын чөпшээрер каан. Чеп-сээ чок кижиге, эң ылаңгыя херээжен кижиге чепсек аныры – сикхтерге чүдөк бужар чорук. Ынчалза-даа Индияда миллион-миллион сикхтер ук өлүрүүшкүгө ажыы-биле чүдүлдүзүнүп турганнар.

Алдан чеди харлыг Индира Ганди сикхтерге кандыг ыдыг багай чүүл кылганы? Делегейде эң-не тайбың шажыннарның бирээзиниң чүдүкчүлүгүнге хамааржыр сикхтер кырган херээжен ие кижини чүгө өлүрүп шаа-жылаар деп шийтпирлээннерил?

Индияда он сес миллион хире сикхтер чурттап чоруур. Индияда эң-не бай, эң-не күштүг, эң-не эртем-билиглиг, эң-не төлептиг кижилерге сикхтер хамааржыр. Сикхтер – индий армияның болгаш полицияның эң дээр дайынчылары. Индияның чазааның даргазы турган Индира Гандиниң камгалакчылары база сикхтер.

Бир эвес таксиниң чолаачызы сикх болза, бодунуң амы-тынын дээш шөлзөн бооп болур силер деп Индияда чугаалажыр. Сикхтер дээрге Индияда чүгө чаңгыс Сингх деп дөмөй фамилиялыг он сес миллион ажыг кижилер-дир. Сикх эр кижиге тюрбан бөргү-биле өске индийлерден ылгалдыг. Сикх эр кижиге салын кажан-даа чүлүвес, бажын кыргывас, ону кончуг шевирин кылдыр өрээш, тюрбан бөргүнүң адаанче суп алган болур. Бо сикхтерниң чүгө каракка көстүр талалары-дыр.

Каракка илдикпес чажыт чүүлдери база бар. Сикхтерниң чүдүүр шажыны, чамдык шажыннарда деңнээр, элээн анык. Ону үндөзлээн кижиге бистиң эрага чедир 1469 чылда Пенджаб (Барыны Пакистан) төрүттүнгөн Гуру Нанак. Гурунун өөрөдигеге чажынданна салымнын ооң башкылары магадаан. Ооң башкызы Гурунун ачазына: «Силерниң огулар бүгү өртемчейиниң

ӨЛҮРГЕНИ – ӨЖЭЭН НЕГЭЭНИ БЕ?

башкызы боор кижиге-дир, аңаа мээң өөрөдир чүвөм чок» – дээн деп тоолчургу чугаа бар.

Гуру Нанак индус, ислам дээш өске-даа шажыннарның хүрээлеринге ханы эртем-билигн чедип алган деп шажынның хөй шинчилекчилери санап турар. Ислам, индуизм дээш өске-даа шажыннарның билиглериң таваанга оларның эң эки талаларын чыгаш, чаа тускайлаң шажынны ол үндөзлээн дээрзи чигзинниг чок. Чаңгыс Дээди Бурганга чүдүүрүн чарлааш, хөй бурганнарда чүдүүрүндөн, бодунуң мага-бодунга хора чедиреринден, оран-делегейниң ачы-буянындан оспаксыраарындан ол ойталаан. Кызып ажылдаары, өг-бүлөзинге шынчы болуру, яды-ядамыктарга дузалаары, Чаңгыс Дээди Бурганга чүдүүрү – ооң суртаалында кол чүүлдер. Бодунуң шажын чүдүлгезин Гуру шүлүк хевиринге суртаалдап чораан. Индустар-даа, мусульманнар-даа чок, Бурганның баарына шупту дең кижилер бар деп Гуру Нанак чарлаан. Ынчангаш сикхтерниң хүрээлери кан-дыг-даа чүдүлгелиг кижиге кезээде ажык, аңаа ол чүдүп, хонуп-даа болур. Сикхтерниң халас чөмөннөр чөмөри лангарлар кижилер аразында дең деп номналды херек кырында бадыткаан. Маңаа кижилер кады-кожа олуруп, чаңгыс ол-ла чөмни чооглап болур.

1539 чылда өлүрүнүң мурнунда Гуру Нанак бодунуң оглу эвес кижини салгакчызы кылып каан. Ниитизи-биле он сикх Гуру башкылар чораан. Эң сөөлгү ону Гуру башкы Гобинд Сингх кайы-бир Гуру башкыга чүдүүрүн соксаткаш, «Гуру Грант Сахиб» деп ыдыктыг номналды мөңгө Гуру башкы кылдыр доктааткан.

Улуг Моолдарның мусульман династиязы Индияга тергидеп турган үеде сикхтерниң чүдүлгези дорам-чылаашкынга, күчүлээшкынге таваржып эгелээн. Эң ылаңгыя император Аурангзеб сикхтерге удур дайынны баштап үнгөн. Тоску Гуру башкы Тегх Бахадурну Делиге шаажылап өлүргөн.

Ооң соонда ону Гуру башкы Гобинд Сингх сикхтерниң чурттаарының чаа ёзу-чурумун чарлаан. Сикх эр кижиге бөрүзү бодунуң чүдүлгезин камгалаар дээш, дайынчы болур ужурлуг. Сикхтерниң халыс деп дайынчы бөлүглелин ол тургускан. Ооң кежигүннериниң аразында кандыг-даа ылгал чок болзун дээш, олар шупту боттарының төрөл бөлүктөрүнүн аттарындан ойталааш, Сингх (арзылаң) деп чаңгыс ол-ла фамилияны алганнар. Дайынчы бөлүглелдин кежигүннери беш «К»-ны сагырын Гуру Гобинд Сингх дужааган. Ол дээр «кес» – бажының дүгүн кыргывас, «кангха» – баш дыргаан эдилээри, «качха» – тускай иштиги хепти кедери, «кара» – каң билектээшти эдилээри, «кириан» – камгалааныры-биле бижекти эдилээри. Шупту сикхтер дараазында чаңчылдарны сагыры: салын чүлүвес, таапылаас, арага ишпес, наркотиктер тыртпас, кадайына өскөрүлбөс. Сикхтер чүгө бот- боттарының аразына өгленип хүлээлгелиг.

Амгы үеде Индияда чурттап турар сикхтер каш-каш вектерниң дургузунда азы-сөөк дамчыштыр эвес, шажын ёзу-чаңчылдарының үндөзининге тыптып келген нация – ооң онзагай чүүлү ында. Чүс-чүс чылдар өттүр каң кадык чуртталга, күш-ажылга болгаш өг-бүлөгө хүндүлел хилис барбаан. Амгы үеиң сикх кижизи өске индийлерден кадык-шыырак, узун-бедик, оларның арын-шырайы шириин болгаш бүзүрелдиг. Кайы-бир кижиге чашпаалап турар азы диленип чоруур сикхтер Индияның кудумчуларына көзүлбөс. Сикхтер дээрге бодунга бүзүрелдиг, төлептиг нация-дыр.

Сикхтер Индияның кайы-даа девискээринде чурттап чоруур, ынчалза-даа Пенджаб штатта сикхтер эң хөй. Ол штат азы Индияның соңгу-барыны девискээри сикх нацияның үндөзилекчизи Гуру Нанактың төрөөн чурту. Индияга Британияның тергидели дооступ турда, Пенджабты Индия биле Пакистаның аразына үлештирбейн, Пенджабты бүдүн-бүрүн девискээр кылдыр арттырып каан болза, сикхтер, индустар, мусульманнар аразына тыылган Пенджаб чөрүлдээзи турбас ийик. Ол чөрүлдээзи Индияга эрге-чагырга тудуп турган кайы-даа чазак шийтпирлеп чадап каан. Индира Гандиниң чазаа база.

Сикхтерниң эң улуг ыдыктыг хүрээзи Алдын хүрээ Амритсар хоорайда. Кайгамчыктыг чараш бо хүрээге бүгү Индиядан сикхтер кээп, мөргүлдөр эрттирип турарлар.

Пенджаб чөрүлдээзин парламент аргазы-биле шийтпирлээрин чедип ап шыдаваан сикхтер бо хүрээге ок-чепсекти мөөңнөп, ооң ханаларын быжылап эгелей берген дээрзи 1984 чылдың эгезинде билдине берген. Хүрээге кээп чүдүп турар сикхтерге ажиттанып алгаш, аңаа террористерниң штавы база ажилдап турган.

Алдын хүрээге шериг күштерин кириер деп Индира Ганди 1984 чылдың июнь 5-те дужаалды берген. А ол хүн сикхтерге кончуг ыдыктыг Гуру Арун Деванның хүнү чүвө-дир. Шериглерниң халдаашкынна сикхтер ок-чепсектиг удурланган. Алдын хүрээни артиллерия-биле боолап, танкылар-биле буза бастырып тургаш, аңаа турган террористерни чылча шапкан. Алдын хүрээден бузундулар артып калган. Алдын хүрээниң девискээринге чоруткан бо операция хөй санныг сикхтерниң шажын чүдүлгезин дора көргөни болган. Индира Гандиниң частыры ол. Индий армияның офицерлериниң хөй кези сикхтер дээрзин уттуп, ооң бодунга хүндүткелдиг сикхтерниң чүдүлгезин тооп көрбөй, Европа чурттарының политици ышкак кылдыр шийтпирни Индира Ганди хүлээп алган. Ооң соонда индий армияга сикхтерниң хөдөлишкүннери эгелээн. Сикх солдаттарлыг хөй шериг кезектери тура халышкан.

Бодунуң хууда камгалагында сикхтерниң шуптузун үндүрүптерин Индира Гандиге сүмөлөп турганнар, ынчалза-даа Ганди ол сүмени тоовайн, сикх ниитилелден кортпазын көргүскөн. Алдын хүрээни бужартаткан соонда, беш ай болгаш Индира Гандини бодунуң-на сикх камгалакчылары адып каапканнар. Ол дээрге ыдыктыг өжээн негээшкени деп сикх ниитилелдин хөй кези хүлээп көргөн.

Индияның чону, эң ылаңгыя индустар Индира Гандиге дыка ынак турганнар, ынчангаш чурттуң шупту девискээринге сикхтерни эттеп-соп, өлүрүп эгелээн. Хөй сикх хүрээлери өртедилен. Индияның президентизи сикх нациялыг Гиани Зайла Сингхтиң машиназын даш-биле соккуп каапканнар. Сикх шериг кезектери сикх офицерлерниң командалы-биле үймээн үндүреринге бөлөн апарганнар.

Чуртка хамааты дайыны хып үнери чайлаш чок болу берген. Сикх нациялыг Гиани Зайла Сингх, Индияның ынчангы президентизи курунениң чазааның даргазына Индира Гандиниң оглу Раджив Гандини томуйлааны, сикхтерге удур хөдөлишкүннери соксадырын телевидение дамчыштыр Радживтин чондан дилээни ол бүгүнү соксаткан.

Күш көргүзөр чорук – күш-биле удурланыр чорукту тыылдырар. Бүгү делегейге билдингир политик чораан Индира Гандини ооң бодунуң камгалакчылары сикхтерниң боолап өлүргени ону көргүскөн.

Суваң МОҢГУШ парлалга материалдарында белектээн.

КУЛА БЕЗИН КААПКАШ КӨЖЕ БЕРГЕН УЛУС БООР...

Күс. Мал-маган тудуп турар улустуң кышка белеткели адакталып турар. Тайгалап чайлааш, күзеглеринде көжүп келген аалдарның ээлери сизген-шир-биел белеткээр, кажаа-хораа септээр, өдөк кургадып урар, кыжын одаар ыаш, хөмүр белеткеп дүжүрер хамык ажил доозулган. Ол-ла чүүлдерге чардыгар дээш балыктап, аңаваанындан «маа-дырлары» чер чоруксааш, мырыңай уйгузу безин келбес. Пятницада чоруурун ыяк дугуржуп белеткенгеннер. Кезээде-ле хөлгеленири эрги УАЗик машиназын долдур безин кудуп, үзөп, чаап шаг болганнар. Чоруурда, хүнезининге «боос-таа шыгыдып, хөглүгбейлээрин» немей алыр чаңчылын база утпааннар. «Чарык-

Кара» деп адаар эрги УАЗик машиназы-биле кезээликтей хап үнүпкеннер. Чедер черинге дүн ортузунга кээп дүжүртүнгөш, аш-чем хайындырып паштанып, чөмөн-нип, «хөглүгбейлел» хонганнар.

Эртенги одарже ийи-ийи болуп алгаш чорупканнар. Чолдакпан биле Баай-Бай бир сиртен харап кээрге, ырак эвесте чайгы хонаш чоогунда, дус төп турган хевирлиг черде мыйгак дүвүрөң чылгап турган. Ону көргөш, Чолдакпан боозун белеткей берген. Баай-Бай тургаш: «Баайбай-байбай, баайбай-байбай, кула безин канчап каапкаш көжө бээр улус боор» – деп чугааланып эгелей бээр, мыйгак ыаш аразынче караш дээн. Мыйгакты адар дээш боозун шыгап чыткан

Чолдакпан уг-биле мажызын базыпканын боду безин билбээн, боо чоок-кавызы аргаларны чаңгыландыр дарс-тог кынны берген. Куруг черге боо чаза тудуп алгаш, Чолдакпан хейде-ле Баай-Байга хорадап: «Аң биле мал ылгап билбес кижиге чүгө бааңайнып баайбайлап аалыңга олурбаан сен» – дээш кончуттунуп, оозун бир шашкан.

Ол үеде одаг ээлеп артып калган Уваажык, Келдирбен суглар ыракта боо даажын дыңнап кааш, Чолдакпанның адынгырын, часпазын билер болгаш, ам-на бирээ болган-дыр дээш, одаг пажын тип алгаш, манап олурганнар. Удаваан-да аңчылары Чолдакпан биле Баай-

Бай баштарын халайтыпкан элеңейинп келгеннер. Чүү болганын чугаалаарга, олар Баай-Байны эттээр чыгыы болганнар. Муңгараан, куруглаан аңчылар чоруурунга белеткени бергеннер. Орук ара чыраа талдыг черге келгеш, койгун сегиртир деп шийтпирлээннер. Баай-Бай олуттаар болган. Ооң олуттаан черинче бир койгун ужугуп олурган, а Баай-Бай тура халааш: «Кел чор, кел чор» – деп алгыра берген. Койгун доора тырткаш, дагже шимеш дээн. Ийиги олутчуга келген койгунну Уваажык база чазып алган. Ынчаар аңчылар куруглаан. Аалынга база-ла куруг аяк-савазын каңгырадыр чанып келгеннер.

Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК,
Тыва Республиканың алдарлыг башкызы.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

ДАРЫЙ ШИИТПИРЛЕЗЕ ЧОГУУР АЙТЫРЫГЛАР

Бистиң республикага рынок экономиказынче шилчиштин, эде тургусту-нуушкун эгелевзэнде, колхоз, совхоз-тарга малдың баш саны аажок хөй база малдың сүт-бараан фермалары, шээр малдың бригадалары чедишчинниг ажилдап турганын улуг назылыг улус эки билер бис. Чижээлээр, Сүт-Хөл кожуунун Кара-Чыраа, Ак-Дашка сүт-бараан фермалары бода малды азырап, продукциязын күрүнеге дужаап турган. Ак-Даштын симменталь инектер фермазы чүгле кожуунга эвес, а бүгү Тывага алдаржып турган. Ферманың саанчызы Шондайты Дөңгүр-Баштыговна Ховалыг ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутатына соңгуттуруп, Москвага СЭКП ТК-ның Пленумнарына киржип чораан. Мээң ада-иём Хүүректге, Манчүрекке сүт-бараан фермаларына эргелекчилеп, саанчылап, Үстүү-Ишкинниң Ак-Ойга, Дыттыг-Ойга өшкү кадарып чорааннар. Фермалар суурдан 60-70 км. ырак турган. Ынчан машина оруу кылдырмаанындан сагдынган сүттү хол-биле долгаар улуг машиналарга тыртакш, өремезин хайындыргаш, саржаан улуг саваларга чыйып куткаш, аът-биле суурга чедиргеш, дужаап турган. Студент чылдарымда акша ажилдап алыр дээш, саар инектер, кодан хойлар кадарып, сиген белеткелинге-даа ажилдап турдум. Ада-иевис суурга-даа көжүп келгеш, каш малын салбайн азырап чорааннар. Өөренип-даа, өгленип-даа алгаш, тыва чөмчөни кылып чип чордум. Ынчангаш мал аразынга өскөн мен деп чугаалап болур мен. Колхоз, совхозтар сандараашкынга, таваржып эгелээни-биле малдың баш саны эвээжээн, чүгле кажаалары оңгайгылап туруп калган. Ол чылдарда бүгү Россия экономиктиг буураашкын, кризиске таварышканын утпаан-на болгай бис.

Элээн каш чылдар эрткенде чурттуң экономиказы хөгжүлдени катап эгелеп, ажил-агыйлар, үлетпүр бүдүрүлгө катап тургустунуп эгелээн. Ооң херечизи арат ажил-агыйлар, сайгарлыкчылар, кооперативтер тыттып келгени болур. Тывада

“Кыштаг”, “Инек – чөмгөрикчи малым”, “Чаа сорук” губернатор төлөвилелдери сайзыралды алган. Чон мал-маган азырааш, ооң продукциязын садып, сайгарып, орулганы кирип ап турар. Шилилге ёзуугаар араттар ийи чүс хойларны, чээрби баш инекти алгаш, турлаг-хонаштарын дөргүл-төрөлдери, эш-өөрү-биле демнежи тургаш, тудуп алгаш, ийи чыл эрткенде, ол-ла хире мал-маганын дараазында киржикчиге хүлээди берип турар. Бо эгелээшкн чоннуң деткимчезин алган. Бөдүүн санаашкын-биле алырга, он чылдар эрткенде, ийи чүс хойлар бир муң, чээрби баш инектер чүс баштан оранчок ажа бээр. Малчыннарның боттарының мал-маганының хураганнары, бызаалары база-ла бар болгай. Чонувус чоорту өдээнде чиелешкен мал-маганың байшыраак, тодуг-догаа чурттаар апарлар. Одарда чаттып ооттаан малды көөргө, сагыш-сеткилге-даа өөрүнчүг.

Малды азырап-өстүрери эптиг болбайн аан. Ынчалза-даа “Демниг сааскан теве тудуп чиир” деп үлегер чугаа бар. Демнигге күштүг-ле болгай. Турлаг-хонаш бүрүзүңгө бажыңнар, кажаалар тудуп, кудуктар өрүмнөдип, электри удазыны шөйдүрүп, хөй чарыгдалдар үндүрүп турбайн чээрби баш инектер алган элээн каш малчыннарны чаңгыс черге чыып, бөлгөш, ажилдадып эгелээр болза, ажыктыг болгу дег. Ийе, аттарын каттыжышкын, демнежилге, кооператив-даа кылдыр адап алыр-ла ыйнаан. Каттыжышкын бүрүзү Уставтыг, саавырлыг болур, ону кадарчыларның ниити хуралына бадылап алырлар. Албан кир деп кымны-даа албадавас. Инектерни ээлчепти кадарар, ажаап карактаар, мал чөмчө демнежи белеткээр дээш оон-даа өске ажилдар хөй-ле болгай. Чээлиден-даа ап тургаш, эргиде кагдынган кажааларны септеп алыр, чурттаар бажыңнарны кылып алыр. Чугула айтырыгларның бирээзи электри күжү-биле ажилдаар саалда аппараттарын, сүттү болбаазырадыр дериг-херекселдерни садып алыры. Өрезин рынокка продукциязын садып тургаш, чоорту

төлеп алыр. Ажил-агыйы шуудай бээр, уруглар ойнаар шөлчүгөштерни, шаанда турганы ышкаш кызыл-булуңнарны чүгө кылып ап болбас деп.

База бир шиитпирлээр бергедээш-киннерге таваржып турар айтырыг чоннуң азырап өстүрүп алган мал-маганының дүгүн, кечин садып сайгарары, азы өскээр чугаалаарга, өртөккө чедирип алыры. Элээн каш чылдар бурунгаар малчыннар кыргып алган хойларының дүктөрүн хүлээп алыр организациялар чогу-биле чуртка кажаа, сери кырынга каапкаш, чайлагларчы көжүп турганнар болдур ийин. Сөөлгү үеде дүктү, инек кештерин хүлээп турар апарган-дыр. Эрткен чүс чылдың 40-60 чылдар үезинде чон шээр малының кечинден идик-хеп даарап кедип чораанындан алгы-кеш үнелиг турган. Сөөлгү үеде чон колдуунда-ла пөстен, кылымал материалдар, синтетикадан кылган хептер кедер апарган. Бир катап Кызыл хоорайга көдээ ажил-агый продукциязының делгелгези, садыглажышкыны эрттирген. Аңаа көрүп тура-рымга, бир сайгарлыкчы кончук эки эттеп каан тайыс дүктүг хойлар, хураганнар кештерин эккелген. Садып алыкчылар шоолуг-ла тывылбаан. Кештерин дедир алгаш чорупкан, хомудааны-даа кончук. Мээң билирим кожавыс Моолда алгы, кешти машиналыг чедип келгеш, хүлээп алгаш, улуг бүдүрүлгелерге болбаазыраткаш, хеп даарааш, чурт иштинге-даа, даштыкы чурттарже-даа үндүр садып турар. Улуг-Хем кожуунда алгы-кешти хүлээп ап, ону болбаазырадып турар сайгарлыкчы бар дижи. Чаңгыс кижидөмөй-ле четтикпес-ле болгай. Кызылга алгы-кеш хүлээп алыр, болбаазырадыр улуг бүдүрүлгө ажыдарын үе негеп келген. Чажыт эвес-ле болгай, хоорайда каът бажыңнарда чурттакчылар “изиг ханнааш” хой баш, дуогуларын кечинге ораай туткаш, урнаже төптөргө, ыт-куш, кускун-сааскан дою апаар. Бир чылда чүс-чүс алгы-кеш ажыглаттынмай октаттынып турар.

Хайындырган баш, дуогу тыва чоннуң

хүндүткелдиг чеми болгай. Шагаа байыр-лалында-даа улуг назылыг төрөлдери-даа кирип кээр, хой бажын болгаш ооң дуогуларын деспиге салыр турган. Чорумал кижил хайындырган баш, дуогуна таваржырга, чорук херээ бүдүнгүр болур дижи. Баш, дуогу өртөткөш, аштап арыглап, чымчадыр хайындырып алыры белен эвес ажил, аңаа элээн хөй үе негеттинер. Чамдык улусту дыңнаарга: “Бис хой бажын болгаш дуогуларны аъш-чемге ажыглавас улус бис” – дижи. Сайгарлыкчы чондан баш, дуогуларны хүлээп алгаш, өртөткөш, чуп арыглааш, садып сайгарып алыр болза, орулганы кирип ап болур. Чон чымчадыр хайындырган бода мал баш, дуогуларын кулча, чеснок холааш холодец дижиривис амданныг чеми кылып турар-ла болгай.

Чоокка чедир-ле тыва чон өшкүлери хөйү-биле азырап, өстүрүп чораан. Өшкү кончук ажыктыг, ооң сүдү үнелиг бүдүмелдер-биле байлак болгаш эм шынарлыг болгай. Оон аңгыда, өшкү ээдин үскүр эвес чөм дижи. Ангор өшкү дүгүндө үнелиг хептерни аргып, даарааш, садып-сайгарып ап болур. “Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг” губернатор төлөвилелинге хойлардан аңгыда, ангор өшкүлери база арбыдадыр өстүрери чугула деп бодаар мен. Өшкү ажил-агыйын Сүт-Хөл кожуунун Ак-Даш суурнуң девискээринге сайзырадып эгелээр сорулга салдынганын канчап өөрүвөс боор.

Губернатор төлөвилелдеринде хаара туттунган малчыннар, фермерлерниң биче бүдүрүлгезин тургузуп, оон алган продукцияны чүгле республика иштинге эвес, а оон дашкаар регионнарга садып эгелээр, мал кечин хүлээп алыр, болбаазырадыр бүдүрүлгени ажыдып, кештен кылган идик-хептерни, эдилелдерни, каасталгаларны калбаа-биле садары чугула деп, амы-хууда бодаар мен. Бо айтырыгларны хамаарышкан албан черлериниң удурткучулары дарый шиитпирлээр үези келген.

Дамдынчап ХОВАЛЫГ,
күш-ажылдың хоочуну.

ХАМ-СӨӨГҮНДЕ ЧЕЛЭЭШ

(Болган таварылга)

“Та бүзүрөңер, та бүзүрөвөңер!”

Ноябрь айның эгезинде Манчүректин Хам-Сөөгү деп черде орнукушкан улуг хам өгбөвиске мөгөйп, улуг одаг-саңывысты салып чордувус. Хөй үе эрткен-даа бол, барбайн турганывыс дээш өршээл дилеп, аралажып четкенивис ол. Ол аажок күштүг хам чораан. Сүт-Хөл кожуунун Хөлчүктүг, Ак, Муңгаш-Ак, Баян-Кол, Көшпек деп черлерден болгаш Барыын-Хемчик кожуундан, ол хамаанчок Хакас Республикадан бээр арат-чон үргүлчү хооп, чалап чедип кээр чораан. Кырган-ачамның адын улус адавас, Думчук-Хам дээр. Ооң чогушын адын Байлакай деп улгадып өзүп келгеш, билип алган мен.

Улуг өгбөвин утуп болбас, чоок дөргүл-төрөлдөргө багай болур деп шаанда улуг улус чугаалажып олурар чүве. Сарыг шажынның-даа, хам чүдүлгениң-даа өөредии-биле алырга, өгбөлөрниң сүнезини хомудааш, кижиниң амыдыралына доора чудук, шаптаразыннар-даа тургузуп болур. Өгбөлөр шуут чиде бербээн. Мөчүзү арткан боордан башка олар дириг, бисти хайгаарап, камгалап-даа чоруур. Олар бистиң караавыска көзүлбөс-даа бол, үр келбени баарга, ажынып-дарынар чүвези ол. Бис Ооржактар төрөл бөлүүндө шууту он ийи кижил улуг өгбөвиске чалбарып, аралажыр сорулгалыг аъттангаш, үнүпкенивис ол.

Орук узун, тайга-таскыл чедери берге чер-ле болгай. Техниктиг байдалы чогуур деңгелде эвес, адаа чавыс машинаның ынаар углаан херээ-даа чок. Сүт-Хөлдүн Суг-Аксы суурдан чээннерим, думчаларымның тайга-сыннар, кырынга чоруур күштүг “ГАЗ-66” маркалыг машинанын хөлге кылгаш, аъттангытыс.

Орук-чирик дыка берге, кадыр тайга-таскылга автомашина чайгап-силгип турда, канчаар ону, чүгле карак оду кызаңнаар. Күчүлүг хөлгөвис орук ара чоруп оргаш, аажок буруп, доктаай бер чазып, көскү-хөрээ көргүрткейнип, ышталып-бусталып, союстаар чыгыы үнүп-ле чор. Кады чораан лама башкывыс кайгап, бо черле канчап барды дээш, шо-төлгезин ажып көргөш: “Оо, дыка-ла шыраак хам-дыр, хөлгени соондан дедир тыртып чоруур, ам кылы часты берген, тей бажында кажыктап олур. Ам ажырбас” – деп чугаалады.

Шынап-ла, ооң соонда машинавыстың чоруу шуудап, кежээликтей Хам-Сөөгүнге онча-мөди чедип келдивис. Кажан артынчаавысты дүжүрүп турувуста, аяс турган көк дээрниң ындындан улуг эвес ийи ак булут көстүп келгеш, чогувуста тейлер баштарына доктаап турупкаш, чеди өңнүг чөлээш тырта берди. Чаъс чагган эвес, элдептин аа дижи, аравыста оожум сымыранчып чугаалашкаш, кортканывыстан дискер караанга олурар дүшкөш, тейлеп эгеледивис. Караам ужу-биле көөрүмгө, черде доңгайып чыдыпкан, тейлеп-даа турар кижил бар. 10-15 хире минута чалбарып турувуста, чараш өңнүг чөлээш ис чок тайлып чиде берди. А көк дээривис арыг-кылаң хевээр, чылыгы-чырыны биске сөңгөп тур.

Бо назылап келген чуртталгамда бир дугаар ындыг чүвөгө таварыштым, суглуг караам-биле көрдүм, өршээ-өршээ! Эл-

депсинип корткан боттарывысты лама-башкывыс көргөш: “Кортпаңар! Улуг хам өгбөңер аажок өөрүп уткуп алды. Дүрген сандан салып, ашкарып-чөмгөриңер” – дидир. Бис-даа шалыпкыны кончук белеткеп каан ыяш-дажывыс-биле саңывыс салып, артыш-шаанак холушкан, амданыг ак чөмөвис ужа-төш баштадыр саңга өргүп салдывыс.

Аа богда, одувус чүлге дазыраар чүве хып тур. Чеже-даа сүттүг шай, сүт кудары-выска, элдептиг, улам-на чалбышталып кывар. Башкывыс саң-биле аажок тода ыткыр чугаалажып тур. “Келгениңер дээш өгбөңер дыка амырап турар-дыр. Моон соңгаар доораланган шаптаразыннарны дозуп көрүп, амыдырал-чуртталга эки талазынче өскөрлүк деп турары база бар-дыр. Чайгы чылыг көк бүрү үезинде бир келиңер деп база сагындырды”. Оон-даа хөй эки-багай чүүлдерни лама башкы биске чугаалады...

Хам-Сөөгүңүз турар черин таптыг топтап көөрүвүске, дыка чараш болду. Чанында кылаң кара суглуг аржаан база бар. Оваа дагып, саң салыры дээр, улуг байырлал болгай. Шагда болза, аът чарыштырар, мөгө салыр чүве. Ынчангаш хам өгбөңер биске аян тудуп ырлажып, кожамыктап бериңер деп диледи.

Бисте чүү боор, одаг долгандыр холдарывыстан туттунчупкаш, чанывыста уян үннүг ырлап чыдар бай хем Манчүректин алгап-йөрзөп, бадырдывыс-даа. Улаш-

тыр кожамыктап бердивис. Өгбөңер хемин ырлаарга, аажок өөрүп турар-дыр, а кажан кожамыктап бээринеңерге, ойталап чыдып алгаш дыңнады.

Оон оюн-тоглаа соонда аштанып-чөмөнип алгаш, сагыш-сеткиливис чийгей берди. База бир өөрүнчүг чүве – Хам-Сөөгүңүз аксында өг хевирлиг чараш тураскаалды хамның уйнуу болур Олег Кызыл-оолович Ооржак кылган. Өгнүң кирер эжииниң аксында улуг хамның ажы-төлүнүң аттарын шуптузун сиилбип бижээн. Эң улуу мээң ачам Бойдудан эгелээш, арткан ажы-төлүн шуптузун балалбас кылдыр төөгүдө арттырып кааны өөрүнчүг. Артында хүн караанга кайы ырактан чайынналып көстүп турар. Олег думчавыска өөрүп-четтиргенивисти-даа илередип турдувус.

Хам-Сөөгү-биле байырлашкаш, чанытывыс. Дем буруп чораан хөлгөвистин ылгыны кончук, артында (мотор) шимчедикчизиниң ажилдаары безин даады хоюг-хоюг, хөмөйлөп, өпейлөп-даа чораан ышкаш сагындырар. Ак-маак четпээнде, Суг-Аксынче кире халдып келдивис. Хүндүлээчел чээннерим, думчаларым бажыңына кирип, аштанып-чөмөнип, байырлашкаш, улаштыр чийк хөлгөвиске олурупкаш, менди-чаагай чанып келдивис. Мында онзалап демдеглөп каар чүве чүл дээр, бо ужу-утказы беди аян-чорукту удуртуп-баштап чораан өдө-чара эрес чаңыг чараш чээним Чүлдүм Өпей ол-ла болгай. Ол мээң кады төрзэн угбамның уруу. Шуптувус аңаа сеткиливис ханызындан өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

Александр ООРЖАК,
күш-ажылдың хоочуну.

Чогаал арны

ТЫВА ЧЕЧЕН ЧОГААЛДЫҢ ДЭЭЖИЗИ

(Уланчызы. Эгези № 83 "Шында")

• Моңгуш КЕНИН-ЛОПСАН,
Тываның улустуң чогаалчызы

Дөрткү тоол АДАМ-ИЕМ ХӨРӨҢГИЗИН ХАВЫРГАНЫ

Бакка бак улажыр дижир.

Бак салымга таварышкан бис. Күзег чурт Хараачыгайга чаңгыс өг арткан бис. Кожавыс аалдар шагда-ла кыштаглап көшкүлзэн. Дакпай акый чуду-каразынга кире бергеш, авам өөн кыштагже көжүргенин таан утпас мен. Ол кыштагны Кызыл-Хая дээр, Биче-Мөңгүн-Тайганың чиге баарында, дөңгелик чер кырында бузулган овааның артынчызы көстүп чыдар.

Бакка бак улажыр дижир.

Та кайыын келген халап чүве, улаан-нутаи берген бис. Оол уругларга ол улаан-нут кончуг аар болган. Баштай улуг оол дуңмам чок апарды. Ол дуңмамны Дакпай акый бир черге ажаап каан. Үш хонганда биче оол дуңмам чок апарган. Дакпай акый ол дуңмамны база бир черге ажаап каан. Дакпай акый өгге келгеш, чүве чугаалавас, чүгле таакпылаар апарган. Бир өг иштинге кады төрзэн ийи кыс уруг база үжөлзэ дириг арткан бис. Коргунчуг. Кударанчыг. Биске кым-даа келбестзэн.

Бир эртен кыс дуңмам орундан турбайн барды. Авамның үнү читкен. Удуп чыдар уруунуң чанында олурза-даа, олурар болган. Авам ыглавас-даа, чүве-даа чугаалавас. Авам туруп кылашавас-даа. Сөөлзүредир билип каан мен. Авам шагда-ла улаануттаан, оозун бистен чажырып турган. Авам сзэдэн кижы ыш-каш апарган. Мен база алаагып турар апарган мен.

— Бо өгге чурттавас дзэн төл-дүр. Ам канчаар, ужурдан эрткен чүве бар звес. Бо чаш амытаны ойнаксаан черинге аппарып каайн — дигеш, бүрлү берген кыс дуңмамны эттеп каан те кежи-биле ораап алгаш, Дакпай акый өгден чорупкан.

— Хаттан ыжык хая баарында хөөкүйнү ойнадып кагдым — деп, Дакпай акый авам-че муңгаргайы кончуг көрүндү.

Авам чүнү-даа чугаалавады. Чаңгыс өгге авам-биле дың иелзэ артып калган бис. Оон ыңай чүү-чүү болганын сагынмас-тыр мен. Авам база улаануттаан. Мен база улаануттаан.

— Ма, иживит. Карааң шимгеш, пактавыт, кулугур! — деп, Дакпай акый мени чассытты.

— Ишпес мен — дидим.

— Бир аяк сүт, кызым. Че, пактавыт — диди.

Улуг кижиниң аайындан эртпес дижир. Ижипкен мен. Сүт звес болган. Шай база звес болган. Чындыраарып чыдыр мен.

— Ма, иживит — деп, Дакпай акый авамга бир аяк сунду.

— Суксаарымны — деп, авам ыңа диди.

— Суксаан кижиниң ижер чүвези соок сүт болгай. Иживит — диди.

Авам база бир аяк соок чүвени пактапты.

Дакпай акыйның биске берип турган чүвези серге ханы болган, ол дугайын сөөлзүредир билип каан мен. Октуг-боолуг кижилерниң чаңгыс анай-даа тыны үзүп болбас деп каан дужаалын чүгле Дакпай акый тоовааны ол бооп турар. Авамның кортканы ол ыйнаан, мооң мур-нунда Дакпай акый өшкү дөгөргеш, ооң ханын улаануттаан уругларга ижиртир дээр, көңүс ынатпаан.

— Үш хонгаш авам сегий берди. Беш хонгаш мен сегий бердим. Серге ханы ишкеш, улаануттан өлбейн барган бис. Кылаш-таарымга, чодам чилии саргыыр, шаам төнер. Кулаамга чок апаргылаан оол, кыс дуңмаларым үнери тода-тода дыңналыр, ол хиреде арны-бажы көзүлбес. Сагымда бир-ле черде аът даваны доң черни сиртиледир тепкен ышкаш, ол хиреде

ачамның барааны көзүлбес. Авам-биле иелзэ бир өг иштинге арткан бис.

"Ачам дириг!" деп бодааш, дээрже шиглей көөрүмге, Биче-Мөңгүн-Тайга чоргаар көстүр болду. Ада-иемниң чүдүп чораан ыдыктыг тайгазы. Адам-иемниң дагып чорааны буянныг ораны.

"Ачам чедип келир!" деп сеткилим сергедир бодапаш, делгем девискээрже көрүптеримге, дөстөвиргей черде буза шаптырган эрги овааның ора-сомазы көзүлдү. Адам-өгбемниң шаг шаандан бээр дагып чораан оваазы бир-ле кударанчыг бодалды хайныктырды.

Ачам турган болза, Үстүү-Ыйматые кыштаглап көже бээр турган бис. Аңныг-меңниг черге кышты кыштадыр аңнап кыштаар турган. Бис дээрже аң эди чип амыраар турган бис. Элдеп чүве чүл дээрже бистиң кожоларымыс чораан аалдар тус-тус кыштагларыңче көшкүлөй бергилзэн. Авамның өө Хараачыгай күзегге туруп калган. Сактырымга, бисти долгандыр турар даглар, тейлер, шөлдөр шуптузу сыр өске көстүр болган.

Дакпай акый звес болза, авам өө турган черинге турар. Ачамның кончуг өңнүү Дакпай акый авамның өөн чаа черге көжүрүп эккелген. Ол черни Кызыл-Хая дээр. Бо черге авам тайбың кыштаар деп бодап турдум. Кож-хелбээ чурттап чораан аалдар бот-боттарыңа кончуг дузалажыр чаңылдыг чораан, ыңчаарга бо күзүн авамның өөн күзег чурттан кыштаг чуртче чүге көжүрүшпээнил, ооң алыс чылдагаанын угаап билбес турдум. Дакпай акый кончуг дидим кижы деп авам чугаалаан. Ол хиреде ол акый "оваа", "хам", "лама", "дагылга", "куда", "дой", "шагаа" деп сөстөрни дыңналдыр адаа-

рындан кончуг коргар дигенин ында-хаа сактыр турган мен.

— Ажы-төлүң чаш-тыр. Аарыг-аржыкка таварышкан-дыр сен. Ашааң бир чер чораан-дыр. Ол келгиге чедир мал-маганың карактажып тургай мен аан. Хырным тодуг болза, каяа-даа чоруур кижы мен. Мени ыялаар болза, каяа-даа доктаавас кижы мен. Сзэң өөңнү азалардан камгалап шыдаар мен. Сзэң мал-маганыңны аштаан бөрүлерден камгалап шыдаар мен. Уруг-дарыңны дымаа-ханаадан чайладып шыдаар мен — деп, Дакпай акый чугаалаан.

Ол та чүм ыйнаан, Дакпай акыйны камгаланыр күш кылдыр бодай берген мен. Ол акый-биле холбашкан чүвелерни чаш назымында бир онзагай болгаш бир кайгамчык чүве кылдыр сактып артым.

"Эр эззи чок өг чалгыны чок кушка дөмей" дижир. Эрги шагың бо үлегер сөзү база катап сагымга кире хонуп келгеш, ол-ла дораан эсти берген. Ачам турган болза, Үстүү-Ыйматые эрги кыштага кыштаар турган бис деп чаржынчыг бодап база катап сагымга кирип келгеш, Биче-Мөңгүн-Тайганың бажын ажыр ужул чоруй барды. Долдаш дарганың хөрөктөнгөн үнү дыңналза-даа, чүгле Дакпай акыйның элдеп-эзин аажы-чаңын сактып келген мен.

Дакпай акый дүне када өгге хонмас чаңныг кижы чораан. Инек кажаазының кырынга хонар, даңны атсыр сылдыстар-биле чугаалажыр. Айже көргөш, база бир чүве чугаалаар. Шолбанче көргөш, база бир чүве чугаалаар. Чеди-Хаанче көргөш, чажыт чагыларын сымыраныр. Бир чамдыкта сери кырынга хонар. Ында база бир чылдагаан бар. Сери кырынга хонгаш, эртенги хүн-биле чугаалажыр чаңныг. Дакпай акый хүнче көрүп тейлээр, хүнге чүдүүр, хүнге чалбарыыр. Бир эртен дашкаар үнүп кээримге, Дакпай акый хүнге мынча деп чалбарып турар болду:

— Алдын хүнүм! Кырган өңнүүм Улуг-Аңчыны бээрледиң көрүңер. Чүү дидир силер? Бо дээрже шолазы-дыр. Оларның чогуу ады Хертек Улар болдур ийин эңер. Дамчыыр дыңнаарымга, Улуг-Аңчы аңнап чоруткаш, ол олчаан читкен дижир. Улуг-Аңчы черле читпес. Улуг-Аңчы черле аспас. Улуг-Аңчы ажы-төлүн кагбас, алган кадайын кагбас, аал-чуртун кагбас, мал-маганын кагбас, эжин-өөрүн кагбас. Чырык хүнүм! Улуг-Аңчыны тып берип көрүңерем. Күс боорга-ла, аңчы өңнүүм өөңге кээр кижы мен. База катап хоочун өңнүүм өөңге кээримге, чугаакыр өңнүүм чок болду. От эззи дуңмай ашааның кайнаар барганын билбес болду. Алдын хүнүм! Улуг-Аңчының турар черин айтып берип көрүңер, мен ынаар четкеш, эргим эжимни бээр, боже чүктеп эккзэйн!

Бакка бак улажыр дижир.

Бир хүн хөрөңги хавыраар кижилер шапкылажып келгилзэн. Ачавысты боолуг кижилер өөндөн үндүр сүре берген соонда, бистиң салым-чолувуска бак чүве улаштыр-улаштыр таваржып турар апарган. Ынчан чаш турган болгаш, чүвени чүгле дыңнаар, чүвени чүгле көөр турган мен. Кандыг чүвениң канчап болуп турарын айтырар харыым чок турган. Кара чажымдан тоолдар дыңнап өскөн болгаш, кымның чүнү чугаалаанын чаңгыс дыңнааш, ол олчаан утпас мен.

Хамык чүвениң хартаачызы Доңгак Долдаш дарга болуп турар. Ол дарга ынчан нам үүрүнүң даргазы турган. Япон шивикиннерниң Мөңгүн-Тайга ыңчаар тыптып келгенин Долдаш дарга боду баштай билген, караа-биле көргөн болгаш, япон шивикиннерни туруп хоруг-даарыңа ал боду идепкейлиг киришкен кижы болган.

КЕНИН-ЛОПСАННЫҢ хол-биле бижзэн сонеди

Күрүңе Алааңыңың депутатты
Даргаан Даргаан-Бортуев Ондарыңы
орундунан алуудан бээр 50 аарлаанымга
туроккааным сенен

Даргааным оолу Даргаан тергил Силер,
Саламаттар канда турган дугулам Силер.
Даргааным оолу Даргааным оолу Силер,
Силерге Даргааным оолу Даргааным оолу Силер,
Миржиге, илжиге, дугулам Даргаан Силер,
Даргааным оолу Даргааным оолу Силер,
Даргааным оолу Даргааным оолу Силер,
Даргааным оолу Даргааным оолу Силер,
Даргааным оолу Даргааным оолу Силер.

Даргааным депутат дугулам Силер,
Даргааным оолу Даргааным оолу Силер,
Даргааным оолу Даргааным оолу Силер,
Даргааным оолу Даргааным оолу Силер,
Даргааным оолу Даргааным оолу Силер.

Даргааным оолу Даргааным оолу Силер,
Даргааным оолу Даргааным оолу Силер,
Даргааным оолу Даргааным оолу Силер,
Даргааным оолу Даргааным оолу Силер,
Даргааным оолу Даргааным оолу Силер.

all Кенин-Лопсан

2005-жылдагы 16-нче хүн.

Кыска хараа.

Черивистин, чуртувустун ховар оглу
Чеден хар-даа четпейн чыткаш бурганнадың.
Өскөн-төрзөн чериң-чурттуң хоор чону
Өзү-баары саргыжеге чоктап арты.

Өртемчейниң үүлөзи ол-ла ыйнаан,
Өрү хүннүг өртемчейден чоруй бардың.
Чырыкылыг шырай-арның көзүлбес бол,
Шыны херек — тыва чоннуң сени утпас.

Чоруп чораан бодуң-на ол — оожум топтуг,
Чонга-хөйге хүндүткелдиг чораан ийик сен.
Ылаңгыя үе-черге кады чораан бистерлерге
Ырма сынчыын... Ыгласанчыын... Чоктанчыыңны...

Улуг сайыт албан-дужаал ээлеп чордун,
Улус чоннуң депутаты болуп чордун,
Улуг эрге, албан-дужаал ээлзэш-даа,
Улуургап-даа, билиирге-даа чорбаан ийик сен.

Чоннуң улуг чогаалчызы база чордун,
Чогаалдарың, шиилериң чонда тараан.
"Адың бажы" арай эрте хойбаан болза,
Ам-даа хөйүнү бижиң, төөгүп каар ийик сен.

Төөгүге утунмас бооп артар кылдыр
Төрзэн чериң школазы адың алды.
Дөргүл-төрөл чоннуң өөрүп, чүлдүгүнүп,
Дөгөревис черге чедир мөгөйдивис.

Төөгүлүг Кызыл хоорай хөөрүнде
Төнмес уйгуй удуй бердиң — харааданчыын.
Хайыралыг ада-өгбөң чуртун орта
Катап база төрүттүнүп, бодарап кел.

Д.Ш.-Х. МОҢГУШ,
едержиң чораан акызы.

(Уланчылыг)

КАЖЫК-БИЛЕ “АЪТ ЧАРЫШТЫРЫП” ОЙНААРЫ

Өгнүң ширтээнге азы тускай беткеп каан шөлчүгөшкө (ховужукка) кажыктар-биле аът чарыштырып ойнап болур. Ойнакчы бүрүзү боду кажыктарлыг боор азы бар кажыктарны ойнакчылар аразында дең-дең кылдыр үлөжип алыр. Ойнакчылар болгаш кажыктар хөй болган тудум “аът чарыштылары” солун болгаш хөглүг апаар.

Ойнакчы бүрүзү кажыктын “аът”, “инек”, “хой”, “өшкү” талаларын эки ылгап билер ужурлуг. Кажыкты тургузу тударга, ооң шоолуг дески эвес бедик уштуг талазы – аът, элээн дески өске талазы – инек. Кажыкты чыттыр тударга, ооң элээн дески талазы – хой, шоолуг дески эвес өске талазы – өшкү.

“Аът чарыжын” эгелээр ойнакчыны баш бурунгаар дараазында арга-биле тодарадыр: кажыктарны адыштааш, оларны өрү октап, “ховужукче” тарадыр чадыптарга, эң хөй “аъттар дүшкен” кижии оюнну эгелээр эргелиг болур.

Ойнакчылар боттарының кажыктарын (малын) чарыш “ховузунга” узун дургаар чыскаай тургузуп алыр. “Аъттарның” чаржып чедер черин база шыйыг азы шөйүп каан хендир дээш, ышкаш өске-даа чүүлдер-биле демдег-леп каар.

“Аът, инек, хой, өшкү чүзүннеринге дүүшкөк дөрт кажыкты база аңгылаар. Ол дөрт кажыкты адыштааш, өрү октай аарак, “ховужукче” чажыптарга, чеже “аът” дүжер болдур, ол хире “аъттарны” бодунуң кажыктарының (малының) мурнунга салып, бурунгаарладыр.

Бир эвес “инек” дүжер болза, мурнунда “аътты” бир “аът” ажилдыр соңгаарладыр. Бир эвес “хой” азы “өшкү” дүжер болза, ойнакчының кажыктары (малы) ол-ла черинге турар.

Кайы ойнакчының “аъттары” чараш соксадыр демдекке мурнай чеде бээр болдур, ол ойнакчы тиилээн боор.

Шаанда тывалар “аъды” мурнап келген ойнакчыны аът-биле, ооң соонда келген ойнакчыны инек-биле, оларның соондан келген “аъттарлыг” ойнакчыларны хой, өшкү-биле шаңнап турганнар.

Аяк шайны аартап ора...

• Чылгычы ОНДАР, Россияның чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү

КАЙЫ ЧЕРНИҢ ЧЫЛГЫЧЫЗЫ СЕН?

Ынчан сайыт болуп ажилдааш, бир чыл чаа-ла чоокшулап орган мен. 1990 чылдың август айда чүве. Кудумчу театрларының Бүгү-делеги фестивалына киржирин чалаан чалалга аныктарның Күзел аттыг театрының артистеринге Польшадан келген. Мен оларны деткип, оруунуң хөлезинин болгаш орукка чөмөннөр акшаны тып берген мен. Оларның ниити саны чээрби хире кижии чүве. «Күзел» театрын удуртуп алгаш, Польшаже чоруунга чөлшээрелди меңээ сайыттар чөвлөли берген. Ам канчаар, даанганы күштүг, белеткенип эгеледим.

Өг-бүлөмни төрөлдөрдөм-биле кады Бай-Тайганың Шивилиг аржаанынга чедирип, майгын-савазын тип белеткээш, ыяш-дажын чыгаш, чагып-сургааш, Кызылче «аъттаныр» деп тур мен. Даарта үзе-тура самолётка четтигер үе арткан. «Автоклуб» деп культура улузунуң адаары бичии автобус машиналыг мен. Кабинаның артында аңгы улус олурар тускай өрээлдиг.

Шала кезээликтей чүве. Улузум-биле байырлашкаш, эзеңги кырынга турумда, чанымга ийи эр чедип келди. Бирээзин таныыр мен. Шеми чурттуг Володя дээр башкы эр чүве. Буду багай, аскак, бодаарымга, шаанда озал-ондакка таваржып турган ышкаш чүве. Бирээзи халаң эзирик эр болду.

– Ак-Довуракка чедир олуртуп ап көрүнерем, дарга – деп, Володя диледи. Сеткилимде албас деп бодаан мен. Эзирик эштиг боорга, ынчаар бодаан боор мен. Эзирик улус-биле чоруурга, халалыг, шорулгактыг. Хөңнүм чок-даа болза, Володяның арын-нүүрү дээш чөлшээрэжиптим. Ырак-узак орук-суур чоруур кижии улус хомудадып болбас дээн адам-иём чагыын-даа сактып келген чадавас мен.

– Че, дүрген олуруптуңар – дээш,

бодум чолаачы-биле мурнуку кабинага олуруптум.

Орук орту кири чоруп келгеш, чалгаарап эгеледим. Чолаачым хөй чүве ыттавас, чүве айтырарга, «ийе», «чок» деп хары берип каар.

– Орук узун-дур, мен дуу артында «өрээлде» оолдар-биле хөөрежийн, доктаадыт – дидим.

Чолаачым орук кыдынга тура дүштү. Артыкы салонче кирип кээримге, демги халаң эзирик эр:

– Кайы чедер сен, аал? – дидир. Мени орукка машина дозуп турган чорумал кижии деп бодаан хире.

– Кызыл чедер кижии мен. Шаанда ону Хем-Белдири дээр чүве! – дидим.

– Че, таныжып аалы, эжим – дээш, ол менче холун сунду.

– Чылгычы Ондар! – дээш, мен база эштиң беш салаазын дыңзыды быжыг туттум.

– Кайы черниң чылгычызы сен?

– «Искраның», Кара-Чадаана бажының – дээш, Володяже көрдүм. Ол бистиң чугаавысты чаптап, хүлүмзүрүп, каттырып кагды.

– Ам кайда ажилдап тур силер башкы? – деп, Володядан айтырдым.

– Ак-Довуракта чурттап чор мен.

Демги эзирик киживис менден база катап чөм эреп, чөңгээлексеп эгеледи.

– Че, таныжып аалы, эжим, адың кымыл?

– Чылгычы Ондар – дээш, дораан холум сундум.

Кижим мээң холум тударындан сезинди ышкаш. Дем чаа ооң холун аартыр тудупканымны утпааны ол боор. Холун менче сунмады.

– Кайы черниң чылгычызы сен?

«Бо кандаа кижии боор азы чөңгээ эреп чоруур кижии боор бе? Азы «Искраның» кайгал чылгычыларынга аъдын оорга алыскан кижии боор бе? «Искраның»

чылгычызы мен деп чүмүл? Кижиге аът шамнай берзе канчаарыл?»

Эзирик кижии ыттан эрттирип каар бодааш:

– Хөндөргей чурттуг мен – дидим.

– Чаа-ла «Искраның» Кара-Чадаана бажындан келген чылгычы мен дидиң. Ам чүге мегелей бердиң, ашак? Сен кончуг кижии сен бе?

Мен-даа хорадаксай берген мен. «Кижиниң машиназынга диленип олуруп алгаш, кижии хүртеп чоруур сойлу боор. Бичии боой тудуптар чор бе?» деп боданыпкаш, соскап кагдым.

– Шору-ла кижии мен. Сен бо кандаа кижии сен. Бодуң ат-бажың-даа адавас.

– Сен чылгычы мен деп чоруур хиреңде галстуктуг, ак хөйлеңниг бо кандаа кижии сен?! Чылгычы кижии канчап галстуктуг, ак хөйлеңниг болур чүвөл?

Ол өйде, эки көргөн, Ак-Довурак хоорайның чоогунда машиналарга бензин кудар заправкага доктаай берген бис. Мен үнгөш, чолаачыга бензин садар акша бергеш, чиигенир чер четкеш кээримге, дем ол эзирик кижим менче көрүп алган тейлеп тур.

– Ам бо канчап бардың? Орта сен бе?

– Буруулуг болдум, күжүр дарга. Күжүр сайыдым Чимит-Доржуевич. Мен силерни танывайн барган-дыр мен. Орукка машина дозуп олурупкан чорумал кижии деп бодадым. Мээң бажыңым мыя мында, кирип көрүңер. Мен силерни чалап тур мен, эндег болду. Хойдан-даа болза дөгөрейин. Бичии спиртим база бар. Куткай-ла мен.

– Ажырбас, ажырбас. Далажып чор мен, чүгле өөңерге чедирип каар мен – дидим.

Оларны бажыңнарынга чедиргеш, Кызылче улаштыр хапкан бис. Москваже ужар самолётка үзе-тура четтиктивис.

(Чылгычы Ондарның “Галстуктуг адыг” деп номундан).

ТОЖУЛАРНЫҢ КОЖАМЫКТАРЫ

Иви малды азыраарда,
Изиг черниң херээ-ле чок.
Изиг черге турар болза,
Ийи мыйызы ирий-ле бээр.
Хокаш малды өстүрерде,
Хову черниң херээ-ле чок.
Хову черге турар болза,
Когу үстүп когарай бээр.

Чазы тайга ойдун ойттаан
Чалбак-чалбак чараштарын!
Чараш кара мээң эжим
Чазыг-Тайга чурттуг ийнен
Хавак тайга Хайыракан
Хадып турда чагдаваңар
Чүрек тайга Хайыракан
Чүдөп турда чагдаваңар.

Шивит-Тайга чурттуг болзан
Шиви доорзун шимеп ал, шон.
Белим тайга чурттуг болзан
Пөштер доорзун шимеп ал, шон.
Сыын чаандан эрттир чип кааш,
Шандыр частып калдың, аңчы.
Элик чаандан эрттир чип кааш,
Иштин хөжөп алдың, аңчы.

Шулун ойтка ивиң ойткар,
Шуглак-дөжөөн урдулап ал.
Эмзиг ойтка ивин ойткар,
Эштир шуглаан урдулап ал.
Баян-Чүрек бажындан
Бараан хараар апарган бис.
Баарында ажык шөлге
Тараа тарыыр апарган бис.

Инек малдыг кадай аар дээш, ааи оууо

Иви чараш малым кагдым.

Хой-ла малдыг кадай аар дээш,

Хокаш чараш малым кагдым.

Оранымның Тожаманың
Он-на-ла өң чараш чечээ
Оранымда – Тожамада
Онза чараш олур-ла боор.
Черимейниң – Тожаманың
Чеди-ле өң чараш чечээ
Черимейде – Тожамада
Четчи берген олур-ла боор.
Кескен сиген чивес ивим,
Хемнер кежи ойттаар ивим.
Каккан сиген чивес ивим,
Хая-даштан ойттаар ивим.
Элик, хүлбүс турлаа болган
Эзим адаа төрөөн черим.
Эзимнелдир маңнап орап,
Элик баштыг чарыларым.

Иви малым турлаа болган
Ийиспейим, Шеңнелимни.
Ием чурту, ачам чурту
Идегелдиг ынак черимейни.
Актар оглу, Колдар оглу
Ийи эштиг болган болзам.
Ак-ла Бора, Көк-ле-Бора
Ийи аъттыг болган болзам.
Одаар отту өжүр кагар
Оожургавас хатчыл Ийим.
Оюн-баштак сөзүмейни
Шынга алып тенек хейни.
Кыпкан отту өжүр кагар
Кыпсынчыг-ла хатчыл Ийим.
Кыжырмак сөзүмейни
Шынга алып тенек хейни.

Елена САЛЧАК,
Виктория КОЛ чыып бижээн.

Чанмыр Александрович УДУМБАРА

2021 чылдың ноябрь 14-те Россияның билдингир күрүне болгаш хей-ниити ажилдакчызы, халажылгада генерал-майор, Тываның айыыл чок органнарының 10 дугаар удуртукчузу Удумбара Чанмыр Александрович чок болганын ханы кажыдал-биле дыңнаттывыс.

Генерал-майор Чанмыр Удумбара 1948 чылдың апрель 20-де Тыва АССР-ниң Би-Хем кожуунунун Ээрбек суурга төрүттүнген.

Ол айыыл чок органнарынга албанын 1972 чылда эгелзэн. Федералдыг айыыл чок албанының Тыва Республикада девискээр органын 1991 чылдан 2001 чылга чедир удуртуп келген.

Россия Федерациязының Федералдыг хуралының Федерация чөвүлелиниң кежигүнү болуп, Тыва Республиканың чурттуң дээди хоойлужудулга органының үстүкү палатаның төлээзи турган.

Чанмыр Александрович Удумбара 30 чылдар иштинде күрүнениң айыыл чок органнарынга үлегерлиг албанын эрттирип тура, күрүнениң, хей-ниитиниң, хамааты кижиниң эрге-ажыын камгалаар сорулгаларны бурунгаар көрүштүг, тура-соруктуг, быжыг туруштуг шиитпирлеп чораан.

Хоойлу-дүрүм сагырын болгаш корумчурум тударын чедип алыр дээш, ол эрге-хоойлу органнарының күштерин мөөңөп, кады ажилдаарын чедип ап чораан. Ооң түңнелинде чуртка-даа, өске регионнар-га-даа хөлээшкннер болуп турда, Тыва Республикага амыр-тайбың, политиктиг турум байдал хандыртыг турган.

Генерал-майор Чанмыр Удумбараның билдиги удуртукчу, улуг күрүне ажилдак-

чызы болганы ооң төрүмелинден кижизиг, чончу чоруундан, эртем-билигже, чаа чүүлдерге сундулуундан, ажил-ишке кызымаандан, организаторжу талантызындан болган.

Хей чылдар иштинде Чанмыр Александрович федералдыг айыыл чок албанынче дыка хей аныктарны хаара тудуп, оларны күрүнениң быжыг баганазы болуп албанын төлөптүг ажилдакчылары кылдыр өөредип-кижизидип келген.

Генерал-майор Ч.А. Удумбара федералдыг айыыл чок албанының Тывада девискээр органының материал-техниктиг баазасын чаартып, улгаттырып келгенин аңгыда, айыыл чок албанын ажилдакчыларының социал айтырыг-

ларын база чедишкнниг шиитпирлеп келген. Ооң херечизи – Кызыл хоорайның төвүнде, Красноармейская кудумчузунда, федералдыг айыыл чок албанын Тывада эргелелин ажилдакчыларынга туткан чылыг, чырык 5 каът, хей квартиралыг бажың болуп.

Россияның Федералдыг хуралының кежигүнү, сенатор тургаш, Чанмыр Александрович Тыва Республиканың эрге-ажыын федералдыг деңнелге эки үрөтүнелдиг камгалап чораан. Аңаа ооң федералдыг болгаш регионалдыг деңнелде алдар-ады, хүндүткели, амы-хууда харылзаалары, ажил-агыйжы айтырыгларны бүгү тала-биле сайгарып билири улуг рольду ойнаан.

Генерал-майор Чанмыр Удумбара чаңгыс эвес удаа федералдыг болгаш регионалдыг деңнелдиг шаңнал-макталга төлөптүг болуп келген. Чурттуң болгаш федералдыг айыыл чок албанының удуртукчузы күрүне шаңналдары-биле ооң кызымаккай ажил-ижин демдегеп чораан.

Чанмыр Александрович Удумбараның ады «ХХ чүс чылда Тываның төлөптүг кижилери» деп Тыва Республиканың күрүне номунче кирген.

Тываның алдар-аттыг, төөгүже кирген төлөптүг оглу Чанмыр Александрович Удумбараны сөөлгү оруунче Кызыл хоорайның Красноармейская кудумчузунун 144 дугаар бажыңының 26 дугаар квартиран (3-кү подъезд) ноябрь 16-да эртенгиниң 10 шакта үдээр.

«Шын» солунунун редакциязы Чанмыр Александрович Удумбараның чок болганы-биле ооң өөнү иштинге, уругларынга, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалын илередип, ажыг-шүжүүн үлешкенин илергейлеп тур.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редакторнун
хүлээлгезин күүседип турар
М.О. ОНДАР.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор – 2-01-35.
Чарлал килдизи – 2-01-35, 2-18-10
Менеджер: Е.Э. Иргит. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак – 2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык, А.А. Лагбы
– 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанын Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкзэн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.

(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарны авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер (среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУНУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 960 рубль.
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА –
1212,24 рубль.
Тел.: 2-01-35

солунун сайтызы:

//shyn.ru

электроннуг почтазы:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 3500 кезек

Чарлал — Реклама

ТЫВА МЕДИАГРУПП

Подписка 2022

Успей

Оформить подписку можно
несколькими способами:

1. В любом почтовом отделении;
2. На сайте «Почта России»: <http://podpiska.pochta.ru> (только для физических лиц).
3. Контакты отдел подписки УФПР Республики Тыва Почты России: тел. 8 -(39422)-2-11-52.
4. В Издательском Доме «Тыва-медиагрупп»: г. Кызыл ул. Красноармейская, 100, кабинет 309, тел. 8(39422)-2-18-10

КОНТАКТЫ: 667000, г.Кызыл, ул.Красноармейская д. 100, каб. 309
тел.: 8(39422)2-18-10, 3-39-45

«СЕТКИЛИВИС ХАНЫЗЫНДАН»!

«ТУВА 24» телеканалга 2500 рубльди төлээш, эргим болгаш чоок кижилериниң төрүттүнген хүннери, юбилейлери-биле байыр чедирбишаан, «Сеткиливис ханызындан!» деп хөгжүмнүг байыр дамчыдылганын чылыг-чымчак, чечен-мерген сөстөр дамчыштыр байыр чедирип болур силер.

Чагыгларны Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, бажың № 100, 309 дугаар өрзэл азы 8(394)-22-3-39-45 сот.8-923-267-07-49 дугаарлыг телефоннар дамчыштыр хүлээп ап турар. Ноябрь 13-че чагыгларны ноябрь 11-ге чедир хүлээп алыр.

Подарите музыкальное
поздравление своим родным
и близким на телеканале «Тыва 24»

КАЖДЮЮ СУББОТУ
В 8:30
ТЕЛЕПРОГРАММА
«ОТ ВСЕЙ ДУШИ»

8-923-262-14-73

ОТР 24